

Karl Marx, 200 år

Skrevet af: **Kjeld Schmidt** | Offentliggjort: 15. juni 2018

Karl Marx blev født den 5. maj 1818 i Trier i Rhinlandet, altså for 200 år siden. Han var barnebarn af den europæiske oplysningstradition og barn af den franske revolution, der udbød 29 år før hans fødsel, og var samtidig barn af den industrielle revolution, der udfoldede sig i hans barndom og ungdom. Som ægte barn af sin tid var Marx som udgangspunkt radikal demokrat, en lidenskabelig forkæmper for at overvinde "feudale rester" som arvelige privilegier og almindelig snylteri og rov, slaveri og tvangsarbejde, provinsiel selvtilstrækkelighed og religiøs selvforblændelse, politisk formynderi og politivælde, samt social og økonomisk ulighed. Og som barn af sin tid blev han en stærk fortaler for den gryende internationale arbejderbevægelse i dens kamp for arbejderklassens politiske og sociale frigørelse, ligesom han berigede den med et værk, som beskrev arbejderklassens stilling i den kapitalistiske økonomi og de vilkår og muligheder, der udspringer heraf.[1]

Hvad kan denne skikkelse fra det 19. århundrede sige os i dag, her i begyndelsen af det 21. århundrede? Hvad kan han sige børnebørn af det 20. århundredes voldelige excesser, af totalitarismen og den Kolde Krig, børn af vor tid, af det digitaliserede og globaliserede industrisamfund? Lad os forsøge at gøre boet op.[2]

Det er ikke ligetil. For det første udmærker de værker, Marx selv udgav, sig godt nok gennemgående ved at være skrevet i en relativt tilgængelig form; sproget er generelt levende, ofte vittigt, somme tider bidende sarkastisk og lidenskabeligt, og argumentationen er som regel beundringsværdigt pædagogisk: han springer normalt ikke mellemregningerne over. Når Marx' værk alligevel frembyder åbenlyse vanskeligheder for nutidige læsere, skyldes det formentlig primært de mellemliggende 150 års voldsomme ideologiske kampe, hvori værket i en eller anden form har været brugt som legitimering af stort set alle krigende parter. Allerede Friedrich Engels, Marx' livslange ven og kampfælle og efter Marx' død i 1883 hans litterære eksekutor, etablerede som officiel fortolkning af Marx' værk en pseudo-darwinistisk udviklingsteori og verdensanskuelse: Historien er underkastet lovmæssigheder, hinsides menneskenes kontrol, ifølge hvilke menneskeheden med nødvendighed gennemgår en række stadier, fra lavere til højere samfundsformer, sluttende med det kommunistiske samfund, hvor udbytning og politisk vold er ophørt. Denne fortolkning blev yderligere udbygget og befæstet af bl.a. Karl Kautsky, det Tyske Socialdemokratiske Partis husfilosof, der fremmanede en vision (eller snarere et syn) om den ultimative krise, hvor den kapitalistiske økonomi bryder sammen og den organiserede arbejderklasse overtager magten, som kunne legitimere den uendelige række af kompromisser, den tyske arbejderbevægelse måtte indgå under Kejserdømmet. Det var i denne mytologiske form, Marx' værk blev importeret til Rusland af Plehanov og senere anvendt som metafysisk legitimeringsideologi af det stalinistiske regime og dets europæiske og asiatiske søsterpartier.[3] Resultatet er lag på lag af mytologi. I de omk. 150 år, der er forløbet, siden Marx lagde pennen fra sig, har det derfor været forbundet med store vanskeligheder at læse, hvad han faktisk skrev: Øjnene følger rigtignok linjerne, men der er et farvet slør imellem. Som læser ved man jo på forhånd — fra autoritative kilder, marxistiske såvel som antimarxistiske — hvad resultatet af læsningen skal være. En kritisk tilgang er med andre ord påkrævet. Det er meningsløst at forsøge at fortrænge eller tildække huller og svagheder. Lad falde, hvad ikke kan stå! Men det er lige så meningsløst at botanisere i værket og fremhæve de tanker, man selv finder sympatiske. Det er meningsløst at acceptere konklusioner, hvis de underliggende antagelser ikke er gyldige, eller hvis følgeslutningerne er fejlagtige. Hvis Marx' værk, således som det foreligger, skal kunne finde videnskabelig og praktisk-politisk anvendelse, må vi forsøge at identificere kilderne til dubiose

antagelser og åbenlyse fejlslutninger. Man skal ikke bygge videre på et hus, hvis fundamentet er pilråddent, ligesom man ikke i panik skal sælge et i øvrigt solidt hus, blot fordi det trænger til renovering.

Men for det andet er Marx' værk ikke just overskueligt. Marx har alt i alt, sammen med sin ven og kampfælle Friedrich Engels, efterladt et veritabelt bjerg af arbejder, manuskripter, udkast, breve, osv., i alt omk. 100 tykke bind. Bortset fra brevene til og fra Marx og Engels, består hovedparten af værket af journalistik samt politiske stridsskrifter. Marx' videnskabelige arbejder, inklusive excerpter og manuskripter, udgør vel omkring 15-20% af det samlede værk. Og af disse arbejder blev kun to offentliggjort af Marx selv.[\[4\]](#)

Dertil kommer for det tredje, at Marx' intellektuelle løbebane er ganske kompleks. Han studerede fra 1835 jura, først i Bonn, dernæst i Berlin; men allerede i 1837 begyndte den unge jurastuderende at arbejde med Hegels filosofi, først modstræbende, men så som entusiastisk deltager i kredsen af "venstrehegelianere" (der i begyndelsen af 1840'erne forsøgte at bruge Hegels filosofi som grundlag for en radikal-demokratisk kritik af den etablerede ideologiske og forfatningsmæssige orden), for så efter nogle få år — i 1843-45 — at bryde med ikke blot Hegels filosofi men med filosofisk teoretiseringen overhovedet. Han var, i løbet af godt seks år, nået frem til, at kampen for politisk og social frigørelse måtte føres på grundlag af erfaring, praktisk erfaring fra dagligdagen såvel som systematisk bearbejdet erfaring, dvs. empirisk baseret videnskabelig indsigt.

For så vidt som Marx havde et erhverv, var det som journalist og publicist. Allerede i foråret 1842 blev han som medarbejder ved det nye radikale dagblad *Rheinische Zeitung*, og efter et halvt år overtog han posten som chefredaktør, indtil den preussiske regering i foråret 1843 tvang bladet til at lukke. Marx gik derefter i eksil i Paris, hvorfra han i februar 1845 blev udvist til Bruxelles. Efter revolutionen i 1848-49, hvor han kortvarigt, som redaktør af *Neue Rheinische Zeitung*, igen var aktiv som publicist i Tyskland, måtte han i august 1849 søge eksil i London, hvor han opholdt sig indtil sin død i 1883.

I London genoptog han sit journalistiske erhvervsarbejde. Han var således i et årti, fra 1852 til 1861, London-korrespondent for datidens største dagblad, *New York Daily Tribune*.[\[5\]](#) Men samtidig genoptog han, når hans journalistiske arbejde levede ham tid, sine politisk-økonomiske studier og producerede i løbet af 1850'erne et stort antal notesbøger med excerpter. Først et tiår senere begyndte han, i 1857-58, at skrive på den kritik af den politiske økonomi, han ti år forinden havde sat sig for at levere. Resultatet heraf var et omfangsrigt manuskript, et råudkast til kritikken af den politiske økonomi, som først blev udgivet et halvt århundrede efter Marx' død (under titlen *Grundrids...*).[\[6\]](#) Men allerede et halvt år efter afslutningen på denne råskitse, i 1859, udgav han de indledende kapitler af det planlagte værk i form af en mindre bog med titlen *Kritik af den politiske økonomi*.[\[7\]](#) Bogen var planlagt som første bind af en serie, som dog aldrig blev realiseret. Teoretiske problemer væltede planen, men ikke arbejdet. Frem til udgivelsen af første bind af *Kapitalen* i 1867 udarbejdede han i årene 1861-63 et nyt og samlet udkast til sin kritik af den politiske økonomi.[\[8\]](#) Et tredje udkast blev udfærdiget i 1863-65.[\[9\]](#) Og endelig udkom første bind af *Kapitalen* i 1867.[\[10\]](#) En revideret udgave blev udgivet af Marx i 1872[\[11\]](#) og en fransk udgave, redigeret af Marx selv, udkom i 1872-75.[\[12\]](#) To yderlige bind af *Kapitalen*, 2. og 3. bind, var planlagt, men blev aldrig færdiggjort af Marx. Reelt standsede Marx arbejdet på værket efter den reviderede udgave af 1. bind i 1872. Bind 2 og 3 eksisterer således kun som ufærdige manuskripter.[\[13\]](#)

For at kunne vurdere hvad Marx har at sige i dag, er det derfor afgørende at holde sig for øje, at hans tænkning udviklede sig over tid, i takt med indhøstede erfaringer og studier. Han begyndte efter nogen tøven som hegelianer, men tilsluttede sig hurtigt den "venstrehegelianske" kritik af den bestående orden, for få år senere at gøre op med filosofien og tilslutte sig den meget tidligere arbejderbevægelse. Skrifter fra denne hastige udvikling bør ikke rodes sammen. Da han begyndte

sin studie af den politiske økonomi, overtog han en stor del af dennes læresætninger, og det var først under arbejdet med *Kapitalen* i begyndelsen af 1860'erne, at han for alvor trådte ud af den klassiske politiske økonomis skygge, ikke mindst en fordom, der går tilbage til Malthus og Ricardo, og ifølge hvilken arbejdslonnen lovmæssigt tenderer mod eksistensminimum. Marx' ukritiske accept af denne doktrin var ikke blot af teoretisk betydning: Den betød, at han selv, og Engels med, helt frem til 1850erne nærede udtalt skepsis over for arbejderklassens kampe for begrænsning af arbejdstiden og for forbedring af løn- og arbejdsvilkår i det hele taget.^[14] Skrifter som *Økonomisk-filosofiske manuskripter* (1844), *Filosofiens elendighed* (1847), *Lønarbejde og kapital* (1847) og *Det kommunistiske manifest* (1848) er på centrale punkter præget af denne fordom. Men i Marx' centrale politiske skrifter fra 1860erne er denne fordom ikke længere udtalt,^[15] og den gendrives eftertrykkeligt i *Kapitalen*. Men de fleste, der i dag stifter bekendtskab med Marx' værk (i samfundsfag i gymnasiet, i en studiekreds i et politisk parti, i et samfundsvidenskabeligt fags kursus om teorihistorie) læser måske *Manifestet* og, hvis det går højt, et par andre tekstuddrag. I det billede, der således tegnes, ligner Marx til forveksling Ricardo, hvis Marx da ikke havde tilføjet, at arbejderklassen kan undslippe den af den politiske økonomi forkyndte forbandelse gennem en social revolution. Marx' ubestridelige hovedværk, *Kapitalen*, lades ude af betragtning.

Men lad os begynde ved at tage fat på det gængse billede: Marx som angivelig indstifter af en verdensopfattelse, en generel historieteori typisk kendt under navnet "den historiske materialisme". Derefter vil jeg i afsnit 2 — i desperat korthed — forsøge at opsummere, hvad *Kapitalen* handler om: hvad Marx' projekt ved dette arbejde gik ud på. I afsnit 3 uddyber jeg nogle af de helt centrale, men ofte oversete resultater af Marx' analyse: udviklingen af begrebet om "arbejderklassens politiske økonomi", der så at sige danner den teoretiske hovedhjørneste for arbejderbevægelsen i alle dens afskygninger. I forlængelse heraf diskuterer jeg i afsnit 4 spørgsmålet om "erobringen af politisk magt" forstået som rammen om udviklingen af "arbejderklassens politiske økonomi" og i afsnit 5 Marx' skeptiske vurdering af fagforeningerne som blot "modstandscentre". Endelig diskuterer jeg i afsnit 6 Marx' teser om den kapitalistiske produktionsmådes "historiske tendens", i lyset af, hvad Marx faktisk, med belæg, kunne og ikke kunne sige noget om, og dels, hvad vi i dag ved og kan se.

1. Intet skema

Har Marx udviklet en "historieteori", endda en "generel" sådan? Det har der været noget nær enighed om. Men det er slet ikke så enkelt.

Det er velkendt, at Marx i 1859 skrev et forord til sin *Kritik af den politiske økonomi*, hvori han bl.a. skrev:

"I den samfundsmæssige produktion af deres liv indtræder menneskene i bestemte, nødvendige, af deres vilje uafhængige forhold, produktionsforhold, som modsvarer et bestemt udviklingstrin af deres materielle produktivkræfter. Mængden af disse produktionsforhold udgør samfundets økonomiske struktur, den reale basis, på hvilken en juridisk og politisk overbygning hæver sig, og som modsvarer bestemte samfundsmæssige bevidsthedsformer. Den måde, hvorpå det materielle liv produceres, betinger den sociale, politiske og åndelige livsproces overhovedet. Det er ikke menneskenes bevidsthed, som bestemmer deres væren, men omvendt deres samfundsmæssige væren, som bestemmer deres bevidsthed. På et vist trin i deres udvikling kommer samfundets materielle produktivkræfter i modstrid med de forhåndenværende produktionsforhold, eller, hvad der kun er et juridisk udtryk for det samme, med de ejendomsforhold, inden for hvilke de hidtil har bevæget sig. Fra at være udviklingsformer for produktivkræfterne slår disse forhold om til at blive deres lænker. Der indtræder da en epoke med sociale revolutioner. Med forandringen af det økonomiske grundlag omvælttes hele den uhyre overbygning mere eller mindre langsomt eller hurtigt. [...] I store omrids kan asiatiske, antikke, feudale og moderne borgerlige produktionsmåder

betegnes som progressive epoker i den økonomiske samfundsformation. De borgerlige produktionsforhold er den samfundsmæssige produktionsproces' sidste antagonistiske form, antagonistisk ikke i betydning af individuel antagonisme, men en antagonisme, der vokser frem af individernes samfundsmæssige livsbetingelser; men de produktivkræfter, som udvikler sig i det borgerlige samfunds skød, skaber samtidig de materielle betingelser for løsningen af denne antagonisme. Med denne samfundsformation ender derfor det menneskelige samfunds forhistorie.”[16]

Har Marx hermed fremlagt en "historieteori"? Den teoretiserende sprogbrug kunne tyde på det. Men den er ukarakteristisk og kan meget vel skyldes, at Marx ganske enkelt var fokuseret på at undgå, at den preussiske censur forbød bogen. Den havde jo to gange jaget ham og hans familie i landflygtighed og havde spoleret flere af de publicistiske projekter, han havde forsøgt at få op at stå i landflygtigheden. Men under alle omstændigheder, hvis vi bruger ordet "teori" i den stærke betydning: et systematisk eller endda formaliseret system af læresætninger (evt. udtrykt i formler eller modeller), der kan anvendes generelt inden for et bestemt gyldighedsområde til at forklare, det man observerer, og evt. til at forudsige, hvad der vil ske, med en rimelig grad af sikkerhed — så har han ikke fremlagt en sådan. Han har heller ikke forsøgt det eller gjort krav på at have forsøgt.

Lad os allerførst konstatere, at Marx umiddelbart før den ovenfor citerede passage beskrev, hvorledes han som redaktør af *Rheinische Zeitung* var kommet i forlegenhed, da han skulle udtale sig om materielle forhold som frihandel og beskyttelsestold, og at han derfor havde udnyttet de preussiske myndigheders lukning af avisen til at trække sig tilbage til studerekammeret, hvor han som det første gik i gang med en kritik af Hegels statsfilosofi:

"Min undersøgelse mundede ud i, at hverken retsforhold eller statsformer kan forstås ud fra sig selv eller ud fra menneskeåndens såkaldte almindelige udvikling, men at de snarere har deres rod i de materielle livsvilkår, som Hegel efter englændernes og franskmændenes eksempel i det 18. århundrede sammenfatter under navnet 'det borgerlige samfund', men at det borgerlige samfunds anatomi må søges i den politiske økonomi." [17]

Han havde derfor, skriver han, påbegyndt en studie af den politiske økonomi, først i sit eksil i Paris i 1844 og dernæst, fra foråret 1845, sammen med Engels i Bruxelles. Frugten af disse studier var i første omgang et opgør med egne tidligere filosofiske standpunkter, dels i form *Den hellige familie* (der udkom i vinteren 1845), dels i samlingen af manuskripter, der er kendt under titlen *Den tyske ideologi* (skrevet 1845-47), og som ifølge Marx havde til formål at opnå "egen afklaring" (*Selbstverständigung*).[18]

Denne ofte citerede passage fra "Forordet" fra 1859 blev altså ikke af Marx selv præsenteret som en teori, men derimod som "det almindelige resultat", han var "nået frem til" små 15 år tidligere med henblik på "egen afklaring", og som havde tjent ham "som ledetråd" i studierne af det borgerlige samfunds anatomi og udvikling.[19] Hvad han i egen bevidsthed forsøgte at skitsere i forordet fra 1859 er med andre ord, hvad vi i andre sammenhænge kalder en tilgang, en angrebsvinkel, en heuristik, en metodelære eller metodologi.[20]

Marx har da heller ikke skrevet nogen generel fremstilling af menneskehedens historie; han har end ikke skrevet en generel fremstilling af Europas historie, bortset fra ovenstående meget korte skitse til en periodisering af den økonomiske samfundsformations udvikling (primært i Europa). Han har godt nok skrevet flere skrifter om de politiske kampe i Frankrig i 1800-tallet, men ingen af nogen vægt om England eller Tysklands historie. Dertil kommer selvfølgelig, at han producerede et væld af artikler om aktuelle spørgsmål og den samtidige udvikling af verdensmarkedet samt et omfattende notemateriale om Indiens historie og om udviklingen i det russiske landbrug. Det meste af dette arbejde er interessant og af åbenlys historisk interesse, og noget af det viser hvad Marx' metode

formår, når en mester kender sit stof. Men en historieteori kan man dårligt kalde det.

Den metodologi, Marx skitserede i "Forordet" fra 1859 (og tidligere i *Den hellige familie* og *Den tyske ideologi*) bygger selvsagt, som enhver anden metodologi, på en række antagelser. Antagelserne er i dette tilfælde dels empiriske, dvs. erfaringsbaserede og altså i princippet potentielt fejlbehæftede, dels logisk-grammatiske eller konceptuelle, dvs. begrundet i vores sprog og i de kategorier og slutningsregler, det bygger på.

(1) De empiriske antagelser først. Der er iøjnefaldende udviklingstendenser i menneskehedens historie. Vores art har i løbet af sin korte eksistens formået at udvikle materielle og organisatoriske teknikker, som sætter os i stand til at beherske vores kollektive stofskifte med naturen med større sikkerhed og med mindre opbud af menneskelig energi. Dette var erkendt allerede af de græske klassikere og var den almindelige forståelse, da Marx skitserede sin tilgang. I dag er denne forståelse solidt underbygget af arkæologisk forskning: *Homo sapiens* er resultatet af flere millioner års evolutionsproces, hvor successive hominiders brug af ild og værktøj og den kulturelle overlevering heraf influerede den biologiske udvikling. Som resultat af denne proces opstod anatomisk moderne mennesker for omk. 200.000 år siden, og for omk. 60.000 år siden havde vores art udviklet sine sociale kræfter med en effekt, der kun kan karakteriseres som eksplosiv: hastig udvikling af nye teknologier, brug af symboler, markant større og ekspanderende sociale netværk, udveksling af produkter i kontinental målestok, migration fra Afrika til Asien, Australien og Europa, kunst — alt sammen i løbet af nogle få årtusinder. Der er tale om en art, der gennem udformningen af sine sociale relationer, af arbejdets og samfundslivets organisering, proaktivt former og udvikler sine livsbetingelser.

Allerede i 1844 noterede Marx sig i sine såkaldte *Økonomisk-filosofiske manuskripter*, at "det store" ved Hegels *Åndens fænomenologi*, er, at Hegel opfatter menneskehedens udvikling som en proces, hvorigennem den skaber og udvikler sig selv, en proces hvori "den materielle [*gegenständlichen*] menneskehed — den sande menneskehed, nemlig virkelige mennesker — begribes som resultatet af menneskets *eget arbejde*".^[21] Selv om disse bemærkninger stadig var iklædt filosofisk sprogdragt, var pointen at bringe i fokus de observerbare aktiviteter, arbejdsaktiviteter, hvorigennem individerne udvikler menneskehedens "potentialer som art". For at forstå menneskehedens udvikling må man se på "virkelige menneskers" materielle aktiviteter i deres mangfoldige totalitet. I den bunke af manuskriptudkast, der kendes under navnet *Den Tyske Ideologi* (fra 1845-47), hedder det således, i et fragment til et påtænkt kapitel om Feuerbach:

"De forudsætninger, vi begynder med, er ikke vilkårlige, er ikke dogmer, det er virkelige forudsætninger, som man kun kan abstrahere fra i indbildningen. Det er de virkelige individer, deres aktion og deres materielle livsbetingelser, såvel dem de forefinder, som dem de frembringer gennem deres egen aktion. Disse forudsætninger kan følgelig konstateres ad rent empirisk vej.

Den første forudsætning for al menneskehistorie er naturligvis eksistensen af levende menneskelige individer. [...]

Man kan sætte skel mellem menneskene og dyrene ved bevidstheden, religionen, og hvad man ellers lyster. De begynder selv at adskille sig fra dyrene, så snart de begynder at producere deres livsfornødenheder, et skridt, der er betinget af deres legemlige organisation. Idet menneskene producerer deres livsfornødenheder, producerer de indirekte selve deres materielle liv."^[22]

For at forstå det menneskelige samfunds udvikling i en bestemt periode må man betragte samfundet som et hele; man må forsøge at begribe "totalaktiviteterne".^[23] Men det er selvfølgelig ikke ligetil, for hvor skal man begynde hvis alle aspekter og elementer er indbyrdes forbundne og afhængige af hinanden? Svaret er begrundet i de konceptuelle eller logisk-grammatiske antagelser.

(2) De konceptuelle antagelser kan udtrykkes på denne måde. For Marx var udgangspunktet den logisk-grammatiske konstatering, at "Bevidstheden kan aldrig være andet end den bevidste væren, og menneskenes væren er deres virkelige livsproces." [24] "Bevidstheden" er ikke en ting i sig selv men et kendetegn ved en bestemt livsform; den er et prædikat, den definerer en aktiv livsform med målrettet adfærd og med evne til at reflektere over egen adfærd.

Mens man selvsagt ikke kan forstå en livsforms hele virke uden at tage i betragtning, at den har "bevidsthed" og altså handler intentionelt, må man for at forstå dens almindelige udvikling tage som udgangspunkt denne livsforms "totalaktivitet", som dens bevidsthed er et uomgængeligt aspekt af. Når det handler om vores art og dens historiske udvikling, må man tage udgangspunkt i vores helt særlige måde at overleve på som livsform: som "individer, der producerer i samfund", [25] og som i stedet for biologisk tilpasning til bestemte typer af habitater har udviklet og bestandig udvikler et stadigt mere sofistikeret repertoire af teknikker og dertil hørende samfundsmæssige former for at organisere deres daglige virke.

Marx' metodologi indebærer altså ingen "historieteori" eller historiefilosofi forstået som et overhistorisk skema. Marx forkastede tværtimod som udgangspunkt okkulte forklaringer på det menneskelige samfunds historiske udvikling, dvs. forklaringer der henter årsager eller drivkræfter i tænkte enheder, det være sig i form af Skæbne, Guddommeligt forsyn, Verdensånden eller Historien, som eliminerer menneskenes virke som forklaring på menneskedens udvikling, og i stedet introducerer størrelser, der ikke lader sig observere uafhængigt af det, de formodes at forklare, og som derfor blot leder til cirkelslutninger. Marx forkastede altså som udgangspunkt forestillingen om Historien som et subjekt, en overmenneskelig aktør, der ved list bringer menneskene til at handle i overensstemmelse med sin drejebog. Som det blev udtrykt i 1845 med al ønskelig klarhed og skarphed i hans kritik af de radikal-demokratiske "venstre-hegelianerne":

"Historien gør intet, den 'besidder ingen uhyre rigdom', den 'udkæmper ingen kampe'! Det er derimod mennesket, det virkelige, levende menneske, der gør det altsammen, besidder og kæmper; det er f.eks. ikke 'historien', der bruger menneskene som middel for at realisere sine mål — som var den en aparte person; men den er intet andet end menneskenes virksomhed i forfølgelsen af deres mål." [26]

Historien er et prædikat, en sammenfattende karakteristik af menneskehedens observerbare udvikling, ikke subjekt, aktør i denne udvikling. Det, vi, når vi kaster blikket bagud, på fortiden, opfatter som menneskehedens historie, er det akkumulerede resultatet af millioner af individers daglige — og som regel vellykkede — kamp med naturen for at overleve og udfolde sig som sociale intelligensvæsner. Det er en åben proces. Som Marx udtrykte det i et af fragmenterne i manuskripterne om *Den tyske ideologi*:

"Kendsgerningen er altså denne: bestemte individer, som på en bestemt måde er produktivt virksomme, etablerer disse bestemte sociale og politiske relationer. Den empiriske iagttagelse må i hvert enkelt tilfælde - empirisk og uden nogen mystifikation og spekulation - påvise sammenhængen mellem den sociale og politiske struktur på den ene side og produktionen på den anden side. Den sociale struktur og staten fremgår bestandig af bestemte individers livsproces, vel at mærke disse individer, ikke som de fremtræder i deres egen forestilling eller en fremmed forestilling, men sådan som de virkelig er, dvs. sådan som de virker, producerer materielt, altså sådan som de er virksomme inden for bestemte materielle og af deres vilje uafhængige skranker, under givne forudsætninger og betingelser." [27]

Hvad man kan sige om historiens forløb, er og må forblive begrænset til sammenfatninger af, hvad der kan iagttages. Dette understreges med al ønskelig tydelighed nogle linjer længere nede i samme fragment:

“Der hvor spekulatjonen holder op, ved det virkelige liv, begynder altså den virkelige, positive videnskab, skildringen af menneskenes praktiske virksomhed, af deres praktiske udviklingsproces. Fraserne om bevidstheden hører op, virkelig viden må indtage deres plads. Med skildringen af virkeligheden mister den selvstændige filosofi sit eksistensmedium. I dens sted kan der højst træde en sammenfatning af de mest generelle resultater, der lader sig abstrahere af en betragtning af menneskenes historiske udvikling. Isoleret, adskilt fra den virkelige historie er disse abstraktioner fuldstændig værdiløse. De kan kun tjene til at gøre det lettere at ordne af det historiske materiale, antyde rækkefølgen af de enkelte lag. Men de giver på ingen måde, som filosofien, en opskrift eller et skema, som de historiske epoker kan skæres til efter. Vanskelighederne begynder tværtimod først der, hvor man går i gang med at betragte og ordne materialet, det være sig fra en svunden epoke eller fra nutiden, hvor man går i gang med den virkelige skildring. Overvindelsen af denne vanskelighed er betinget af forudsætninger, som ingenlunde kan gives her, men som først viser sig, når man studerer den virkelige livsproces og individernes handling i hver enkelt epoke.”[28]

Teorien er intet, hvis den ikke er en sammenfatning af observationer, en systematisk sammenfatning, rigtignok, men immervæk en sammenfatning af observationer. Det er åbenlyst muligt at se *mønstre* i historien som i al anden menneskelig virksomhed, og sådanne mønstre kan med ofte held sammenfattes i tendenser og periodiseringer af videnskabelig og praktisk-politisk betydning. Men mønstre er og bliver empiriske konstateringer. Marx hævdede aldrig andet om sin tilgang og sine resultater.

2. Kritik af den politiske økonomi

Lad os altså gå til hovedværket: *Kapitalen*.

(1) Allerførst nogle bemærkninger om selve fremstillingens karakter. Der er, som det fremgår af værkets undertitel, tale om et *Bidrag til kritikken af den politiske økonomi*. Titlen skal ikke forstås i betydningen en moralsk kritik. Værket er snarere i første række en kritisk analyse af ”den politiske økonomi” som teoribygning og derigennem en kritisk analyse af den særlige tænkemåde, der udvikles og indgår som et nødvendigt element i den kapitalistiske økonomis daglige praksis, i dagligdagens rutinemæssige strøm af transaktioner, kontrakter og økonomiske kalkuler, og som udtrykkes i begreber som vare, værdi, pris, løn, profit, omsætning, penge og kapital. *Kapitalen* er altså en kritisk analyse af den teoribygning, der er udviklet for at kunne ræsonnere over disse begreber og anvende dem konsistent i forskning og undervisning og i sidste ende på en mere systematisk måde i daglig praksis: i regnskaber, revision og planlægning i virksomheder og brancheorganisationer, i ministerielle udredninger osv. Marx’ *Kapitalen* er kort sagt en kritik af det begrebsapparat, hele den begrebsverden, der er en integreret del af den kapitalistiske økonomis funktionsmåde, og dermed af denne produktionsmådes forståelsehorisont og af de forhold, der ligger til grund for den.

I sin kritiske analyse af denne begrebsverden — fremstillingen af ”vareformens hemmeligheder” og hele udviklingen fra bytteværdi til værdi til opkomsten af en almen ækvivalent, penge, og til pengenes forvandling til kapital — forsøgte Marx at give en konsistent og stringent fremstilling af ”den politiske økonomi” på dens egne betingelser, inden for dens egne forudsætninger, og gennem en sådan fremstilling forsøgte han så at påvise de iboende modsætninger, denne begrebsverden og dens teoretiske overbygning rummer. Pointen var at vise, at den praktiske realitet, denne begrebsverden er en del af og udtrykker, rummer voldsomme sociale konflikter og dermed er et historisk forbigående fænomen.

Dette formål komplicerer imidlertid læsningen, for derved måtte han — *for the sake of the argument* — suspendere de historiske forudsætninger for den kapitalistiske samfundsformations opkomst og hele virkemåde. Han tager den politiske økonomis historiske blindhed — dens naive antagelse af, at

trangen til køb og salg og profit er en naturlig drift hos mennesket — for (øh) gode varer. De historiske forudsætninger kommer først ind på scenen i sidste akt, efter at han har påvist, at selv om man accepterer den politiske økonomis antagelser, kan dens indre modsætninger ikke holdes skjult for en kritisk revision.

(2) Marx skiltes derfor ikke med de historiske forudsætninger. Ved læsningen af *Kapitalen* skal man derfor notere sig den allerførste sætning:

"Rigdommen i de samfund, hvor den kapitalistiske produktionsmåde hersker, fremstår som en 'uhyre ansamling af varer', den enkelte vare som dens elementarform."[29]

Denne sætning er helt afgørende for forståelsen, ikke blot fordi den fremhæver varen som "elementarform", hvad der selvfølgelig er afgørende for den følgende fremstilling, men også og især på grund af det, han underforstår med udtrykket "de samfund, hvor den kapitalistiske produktionsmåde hersker". Han forsøgte altså ikke med analysen af vareformen og pengene at forklare den kapitalistiske produktionsmådes opkomst; han forudsatte dens fulde udvikling.

Som grundlag for sin kritik af den klassiske politiske økonomi ville Marx rendyrke og fuldende analysen af de principper, de udvekslingsrelationer, hvorigennem denne fortløbende fordeling af arbejdsressourcer i den kapitalistiske økonomi foregår, og som Smith og Ricardo løseligt og tentativt havde lokaliseret i den mængde arbejde, der gennemsnitligt medgår til produktionen af den enkelte type vare. Når Marx i første sætning i *Kapitalen* taler om "samfund, hvor den kapitalistiske produktionsmåde hersker", taler han for det første om samfund med vidtgående samfundsmæssig arbejdsdeling, hvor alle producenter er afhængige af alle andre, i arbejde såvel som forbrug. I en sådan arbejdsdeling må den totale arbejdskapacitet løbende fordeles og omfordeles på brancher og individuelle virksomheder. Analysen af "vareformen" kan således ikke anvendes på udveksling af produkter og tjenester under andre betingelser, f.eks. udveksling af udsøgte flintesten og muslingeskaller blandt jæger-samlere; udveksling af råvarer som kobber, zink og lapis lazuli mellem antikke civilisationer; eller fjernhandelen med silke og krydderier og andre luksusgoder i nyere tid.

Men for det andet og mere specifikt forudsatte han i sin fremstilling først og fremmest et samfund, hvor de "umiddelbare producenter" er "adskilt" fra produktionsmidler og livsfornödenheder, og hvor producenterne derfor må "sælge deres arbejdskraft" for at kunne arbejde og dermed overleve. I England og det meste af Vesteuropa skete denne "adskillelse" i første række ved, at de oprindelige producenter, bønderne, i forbindelse med feudalismens opløsning i vid udstrækning blev berøvet adgang til jorden. Denne "adskillelse" er den kapitalistiske produktions historiske udgangspunkt. De kapitalistiske produktionsforhold

"opstår kun, når ejeren af produktions- og levnedsmidler forefinder den frie arbejder som sælger af sin arbejdskraft på markedet, og dette er en historisk betingelse, der rummer en verdenshistorie."[30]

Først når arbejdet antager form af lønarbejde, antager arbejdsprodukterne generelt vareform.[31] Producenternes "adskillelse" fra produktionsmidlerne er intimt (både historisk og logisk) forbundet med, at den store masse af produkter — også fødevarer — produceres med henblik på salg. Hele begrebsudledningen i *Kapitalen* (fra bytteværdi til værdi til opkomsten af en almen ækvivalent, penge og pengenes forvandling til kapital) har altså som *forudsætning* den industrielt udviklede kapitalistiske samfundsformation, hvor selvforsynings-økonomien i det store og hele er opløst og også landbruget er organiseret som kapitalistisk produktion.

Vareproduktion fører kun til kapitalistisk produktion *under forudsætning af*, at den store masse af producenter er "adskilt" fra produktionsmidlerne. Marx forudsatte en produktionsmåde baseret på

de umiddelbare producenters adskillelse fra produktionsmidlerne, og det er alene under denne forudsætning, at begreberne "bytteværdi" og "værdi" har mening, og at vareformen med nødvendighed antager form af penge. Og kun under denne forudsætning kan penge forvandles til kapital.

Og omvendt: *uden* adskillelsen antager arbejdskraften ikke varekarakter, uanset om den enkelte producents andel af produktionsresultatet udbetales i kontanter eller naturalier, for så er der ikke tale om noget *salg* i normal forstand, en transaktion, hvor en genstand skifter *ejer*. Betalte tjenesteydelser bliver ikke lønarbejde uden den økonomiske tvang, der genereres af producenternes adskillelse fra produktionsmidlerne. I en "association af frie producenter", hvor den økonomiske tvang i praksis er elimineret og erstattet af en gensidigt anerkendt arbejdsforpligtelse, forvandles deres opsparing ikke til kapital.

En af omkostningerne ved, at Marx som udgangspunkt for fremstillingen af "vareformens hemmeligheder" og hele udviklingen fra byttéværdi til pengenes forvandling til kapital, forudsatte, at producenterne er adskilt fra produktionsmidlerne, er, at han kan læses som om, han mente, at vareproduktion under alle historiske omstændigheder fører til kapitalistisk produktion. Eftersom udveksling af produkter har været et vigtigt element i det sociale liv fra de allerførste stadier af menneskehedens historie, kan Marx altså læses som om, han mente, at den kapitalistiske produktionsmådes opkomst ikke udgør et afgørende brud, i modsætning til den *kontinuitet*, som den borgerlige politiske økonomi så og stadig ser for sig, og at den kapitalistiske produktionsmåde således har været til stede i kimform fra allerførste færd og blot har ventet på at sprænge sin ham. En sådan læsning af Marx er ganske almindelig og har paradoksale konsekvenser.^[32] På den ene side udvises de specifikke træk ved den kapitalistisk produktion (økonomisk tvang baseret på producenternes adskillelse fra produktionsmidlerne), så den blot fremtræder som en mere udviklet form for vareproduktion og handel, som noget nær naturens orden.^[33] På den anden side har en sådan fejllæsning i det 20. århundrede legitimeret de mest groteske politiske tiltag som f.eks. kollektivisering af småproduktion. Det har ikke gjort det lettere at undgå sådanne fejllæsninger, at Marx ofte bruger termen "privatejendom" så løst, at det nærmer sig det ahistoriske: *som om* den selvforsynende selvejerbondes jordlod, såsæd og løsøre i det antikke Athen er "privatejendom" i *samme forstand* som et bomuldsvæveri i Manchester i 1845 er det.

(3) Den politiske økonomis officielle antagelse er, at produktion med henblik på salg, vareproduktion, er en naturlig foreteelse, der ikke behøver forklaring, og den antager tilsvarende ukritisk, at lønarbejderen sælger sit "arbejde" til kapitalen på samme måde, som skomageren sælger sit "arbejde" i skikkelse af sko, som en udvekslingsrelation mellem ligestillede. Marx' bidrag var her i første række at påpege, at den politiske økonomi byggede på en kategorifejltagelse, idet den ikke skelnede mellem "arbejde" som *aktivitet* og "arbejde" som *kapacitet*, som potentialet til at yde et arbejde, som "arbejdskraft". Arbejderen sælger sin arbejdskraft til dens "værdi", og denne er, understregede Marx, "som enhver anden vares, bestemt af den arbejdstid, der er nødvendig for produktionen og altså reproduktionen af denne specifikke artikel."^[34] Men det, arbejderen "sælger", er et potentiale uden bestemte øvre eller nedre grænser. Den formelle lighed mellem aktørerne på markedet udelukker på ingen måde, at arbejderne yder et "merarbejde" og producerer et "merprodukt" ud over den løn, han eller hun modtager som modydelse, og at dette merprodukt tilfalder kapitalen som en "merværdi". Den politiske økonomis grundbegreber og -antagelser er således i fuld overensstemmelse med, at lønarbejderne, trods den officielle lighed, er genstand for "udbytning", som den tidlige arbejderbevægelses fortalere som f.eks. Richard Hodgskin (1825) havde forsøgt at påvise.

(4) Måske nok så vigtigt viste Marx, at omfanget af dette merarbejde ikke er objektivt bestemt. For den enkelte virksomhed er det selvsagt afgørende for dens evne til at opnå en konkurrencedygtig

profit og således overleve, men for den kapitalistiske økonomi som helhed er det ikke resultatet af nogen økonomisk lov. Merarbejdets omfang afhænger i første række af to forhold: af lønnen og af arbejdsdagens længde, og altså af i hvor mange timer kapitalen råder over arbejderens produktive potentiale ud over, hvad der er nødvendigt for at kompensere for lønnen. Begge faktorer er imidlertid historisk bestemte. Hvor Ricardo havde antaget, at den gennemsnitlige pris for arbejdskraften tenderede mod eksistensminimum (en antagelse Marx havde delt frem til begyndelsen af 1860'erne), påpegede Marx nu, at "omfanget af såkaldt nødvendige livsfornødenheder [behovene] såvel som måden, de tilfredsstilles på, [er] selv et historisk produkt og afhænger derfor for hovedpartens vedkommende af landets kulturtrin", ikke mindst af, "under hvilke betingelser — og dermed med hvilke vaner og forventninger til livet — klassen af frie arbejdere opstod." [35] Arbejdskraftens "værdi" er altså alligevel ikke helt bestemt som "enhver anden vares". [36] Også den normale arbejdsdag er et historisk produkt: "Fastsættelsen af en normal arbejdsdag er resultatet af en kamp over mange hundrede år mellem kapitalist og arbejder." [37] Begge faktorer — den generelle levestandard og den normale arbejdsdag — er altså historisk bestemte. Og det er de fremdeles. Omfanget af merarbejdet og graden af udbytning er bestemt af lønarbejdernes markedsmæssige og politiske magt, men det samme gælder den videre udvikling af arbejderklassens levestandard i bredeste forstand.

Når ansættelseskontrakten er indgået, og lønnen og arbejdsdagens længde altså er bestemt, og når arbejderen så indfinder sig på fabrikken eller kontoret eller i laboratoriet, afhænger merarbejdets omfang desuden af den intensitet, hvormed arbejdskraften bringes i anvendelse, dvs. af arbejderens koncentration og håndlag, af arbejds "cyklustid", af antallet af pauser og deres længde osv. Igen er merarbejdets omfang afhængigt af styrkeforholdene, men her vel at mærke styrkeforholdene således som de gør sig gældende i arbejdsorganisering, i selve produktionen. Der er tale om en daglig kamp, ikke nødvendigvis i betydningen en åben kamp, for der er selvsagt perioder, måske lange, hvor begge parter affinder sig med tilstanden, men fra det ene øjeblik til det næste kan denne tilstand afløses af højroret fremsættelse af krav og modkrav, af forhandling og kamp.

Den kapitalistiske økonomi er dermed i bund og grund karakteriseret ved kamp mellem hovedklasserne, på samfundsmæssigt niveau såvel som i den enkelte virksomhed.

(5) Men kampen mellem hovedklasserne udkæmpes på et grundlag, der er i stadig forandring, og hvor lønarbejderne med jævne mellemrum slås tilbage. Jokeren i spillet er maskineriet.

Der er fysiologiske grænser for, hvor meget ekstraarbejde, der kan frempresses, så længe produktionen i afgørende grad er manuel: den menneskelige organismes sans- og bevægelsesapparat og hele fysiologi sætter grænser for, hvor hurtigt og længe det enkelte individ kan præstere. Men med maskineri kan styringen af processen (værktøjets operationer osv.) overføres, helt eller delvis, til det tekniske udstyr: spinde- og vævemaskiner, CNC-stationer, computer-baserede bogholderisystemer. Med automatisk produktion kan arbejdsproduktiviteten vokse uhæmmet, ud over de begrænsninger, den menneskelige organisme ellers stiller.

For at forklare denne kilde til merværdi, måtte Marx fravige den fremstillingsform, han ellers havde valgt. Ifølge den klassiske politiske økonomis værditeori, som han havde overtaget og udviklet, var det arbejdet, der var kilden til "værdi". Jo mere levende arbejde, der medgår til produktionen, jo større "værdi" skabes der. Men dette gælder kun "alt andet lige". Problemet opstår, når man tager i betragtning, at de forskellige brancher og virksomheder må afsætte forskellige andele af deres kapital til produktionsmidler ("fast kapital") i forhold til lønudgifter ("variabel kapital"), og at brancher med relativt store investeringer i produktionsapparatet derfor vil producere tilsvarende mindre merværdi i forhold til den samlede kapital og altså have en lavere profitrate. Hvorfor så investere i maskineri? Dette paradoks, der gav den klassiske politiske økonomi onde drømme, forsøgte Marx at løse ved at skelne skarpt mellem "værdi" og "pris", idet der i kraft af konkurrencen

sker en, om jeg så må sige, solidarisk udligning af de forskellige branchers og virksomheders "merværdi" i forhold til deres samlede ("faste" og "variable") kapital, så der dannes en slags flydende ligevægt i form af en gennemsnitlig profitrate. Hele dette spørgsmål om "værdiens" forvandling til "profit" skulle imidlertid slet ikke have været behandlet i *Kapitalens* 1. bind: det var henlagt til analysen i 3. bind af den kapitalistiske produktions totalproces og konkurrencens rolle i denne. Men da Marx jo dårligt kunne fremstille bevægelseslovene for den kapitalistiske produktion uden at tildele maskineriet en helt central plads, indførte han begrebet "relativ merværdi", som til forveksling ligner det ordinære profitbegreb: Ved at den enkelte kapitalist opnår en arbejdsproduktivitet, der overstiger den gennemsnitlige inden for den givne branche, vil han kunne mindske det lokale forbrug af arbejdskraft og derved opnå en merprofit, men vel at mærke kun indtil den tekniske innovation bliver dominerende inden for branchen. Marx havde dermed sikret, at hans analyse af den kapitalistiske produktion var realistisk (og kunne give en fremragende fremstilling af maskineriets udvikling og anvendelse), men kun ved i virkeligheden at indføre en undtagelsesbestemmelse i "værditeorien".^[38]

Men altså, i samme udstrækning, som styringen af operationerne overføres til maskineriet, overflødiggøres arbejdskraft; der skabes en "overflødig arbejderbefolkning", en veritabel "industriell reservearmé" af individer, der akut er adskilt fra produktionsmidlerne, og som i kraft af deres relativt elendige situation udøver et konkurrencepres på resten af arbejderklassen. Samtidig kan faglærte og andre relativt højtlønnede specialister erstattes af arbejdere med kortere eller ingen formel uddannelse og med en tilsvarende lavere løn. Hvad arbejderne opnår gennem kamp på den politiske arena og på den enkelte arbejdsplads, kan således ruller tilbage eller udraderes fra den ene dag til den anden. Kapitalismens historie er således historien om, hvorledes den ene relativt velstående gruppe af arbejdere efter den anden har set sig overflødiggjort: væverne under den industrielle revolution, metalarbejderne sidst i det 19. og begyndelsen af det 20. århundrede, typografer og havnearbejdere i 1970'erne og 1980'erne osv.

Forøgelsen af arbejdsproduktiviteten i kraft af maskineri er kort sagt ikke automatisk til gavn for arbejderne, men vil snarere, gennem overflødiggørelse af arbejdere, i sin tendens forværre arbejds- og ansættelsesforholdene. Herved reproduceres "adskillelsen".

(6) Den kapitalistiske produktion — og det gælder for alle dens varianter, også de statskapitalistiske — er i sin virkemåde karakteriseret ved omvæltninger og kriser såvel som rovdrift på mennesker og natur.

Dette viser sig mest tilspidset i de regelmæssigt tilbagevendende økonomiske kriser, uanset deres umiddelbare anledning, hvor producenternes grundlæggende adskillelse fra produktionsmidlerne manifesterer sig i den absurde form, at hverken produktionsmidler eller arbejdskraft kan bringes i anvendelse men står ledige hen. En produktionsmåde, der baserer sig på producenternes adskillelse fra produktionsmidlerne, er i bund og grund ikke bæredygtig.

Den kapitalistiske produktion er således, fordi den rummer disse dybe modsætninger, en historisk forbigående produktionsform. Det eneste, der kan siges derudover, altså om hvilken samfundsform den kapitalistiske afføder, er, hvad der allerede kan observeres som tendenser i den kapitalistiske produktion. Det var det, der var pointen med *Kapitalen* og dens hele opbygning: at påvise den kapitalistiske politiske økonomis indre modsætninger og grænser og *dermed* i omrids skitsere, kimene til en ny samfundsform: udviklingen af arbejderklassens politiske økonomi.

3. Arbejderklassens politiske økonomi

Det for Marx helt afgørende træk ved den kapitalistiske produktionsmåde, er, at arbejderne adskillelse fra produktionsmidlerne på den ene side er det historiske resultatet af konsekvent brug

af *politisk* magt, men at det regime, der derved er etableret, samtidig fungerer ved *økonomisk* tvang og således, uden åbenlys brug af *politisk* magt, reproducerer denne *økonomiske* tvang.

Den kapitalistiske produktion er naturligvis ikke ene om at være karakteriseret ved økonomiske regelmæssigheder. Enhver produktionsmåde har en særegen økonomisk dynamik. Jæger-samle-samfund er i konstant risiko for at udpine de lokale ressourcer og grupperne må derfor som regel med jævne mellemrum bevæge sig rundt i store territorier. Det antikke slaveri krævede jævnlig tilførsel af ny slavebundet arbejdskraft, typisk gennem erobringskrige. Den feudale økonomi i Europa var karakteriseret ved periodisk overbefolkning og jordmangel. osv. Det karakteristiske ved den kapitalistiske økonomi er ikke, at den udviser tilsvarende regelmæssigheder, men at tilegnelsen af merarbejde ikke er resultatet af åbenlys daglig magtanvendelse, men af en stum økonomisk nødvendighed, som en økonomisk "logik". Det er dette særlige kendetegn, Marx henviser til med termer som "fremmedgørelse" og de kapitalistiske produktionsforholds "fetichkarakter". Ikke alene er produktionsmidlerne midler til tilegnelse af levende arbejde, men dette fremtræder som en egenskab, de besidder "som ting". Der er her, pointerede Marx i forarbejdet til *Kapitalens* 1. bind fra 1864, tale om det samme forhold i den materielle produktion, som på det ideologiske felt er repræsenteret ved religionen, hvor mennesket konstruerer sine egne intellektuelle kræfter som "uafhængige eksterne magter": "subjektets forvandling til objekt og omvendt".^[39]

Men på afgørende punkter i fremstillingen af denne logik brydes den. Den logiske fremstilling viger for en stund pladsen for henvisning til den magtanvendelse og magtkamp, der ligger bag den borgerlige politiske økonomi og dens logik. Fanger man under læsningen ikke disse brudsteder, får man det absurde resultat af læsningen, at kapitalen er som en automat, der, når den første er blevet startet, kører løs indtil et hypotetisk fremtidigt havari.

Som nævnt ovenfor, er fastsættelsen af "en normal arbejdsdag" ikke resultatet af en økonomisk lovmæssighed, en logik, men derimod "resultatet af en kamp over mange hundrede år mellem kapitalist og arbejder". Det samme gælder den normale levestandard. Det vil sige, at selve omdrejningsaksen i den kapitalistiske økonomi, omfanget af arbejdernes merarbejde, er resultatet af en kamp mellem klasserne, som ingen af dem kan undslå sig, og som de bestandig må være parate til at genoptage. Men i denne kamp lykkedes det i 1847 den engelske arbejderklasse at tilkæmpe sig en afgørende sejr, idet den efter 30 års kampe foranledigede, at den konservative regering gennemførte en lovfæstet begrænsning af arbejdsdagen til 10 timer for kvinder og børn. Den afgørende betydning heraf blev fremhævet af Marx i stiftelseserklæringen for den Internationale Arbejderassociation fra 1864:

"Denne kamp om en lovfæstet begrænsning af arbejdsdagen blev ført med så stor heftighed, fordi den — bortset fra den opskræmte havesyge — i virkeligheden handlede om den store strid mellem udbuds- og efterspørgselslovenes blinde herredømme, som udgør middelklassens [bourgeoisiets] politiske økonomi, og samfundsmæssig produktion styret gennem samfundsmæssigt fremsyn, som udgør arbejderklassens politiske økonomi. Derfor var ti-timersloven ikke blot en stor praktisk sejr, den var en sejr for et princip; det var første gang, middelklassens politiske økonomi i fuldt dagslys bukkede under for arbejderklassens politiske økonomi."^[40]

Af den kapitalistiske produktionsmiddel indre logik udspringer altså en kamp mellem to diametralt modsatte politiske økonomier, den borgerlige politiske økonomi baseret på arbejdernes adskillelse fra produktionsmidlerne og deres deraf genererede indbyrdes konkurrence, og på den anden side arbejderklassens politiske økonomi: princippet om "samfundsmæssig produktion styret gennem samfundsmæssigt fremsyn".

Efterhånden som arbejderklassen har formået at organisere sig i fagforeninger og politiske partier har den over de sidste 150 år formået at udfolde arbejderklassens politiske økonomi,^[41] dels i form

af egne organisationer og institutioner, dels i form af statslige reformer og foranstaltninger, nationale såvel som internationale:

- statslig arbejderbeskyttelse, arbejdstilsyn
- kollektive aftaler og lovgivning om arbejdstiden (herunder lovgivning om ferie, skiftehold)
- arbejdsloshedsunderstøttelse, almindelig social sikring
- samfundsansvar for reproduktionen: kollektive eller offentlige velfærdsordninger som sygesikring, barselsorlov og pension
- samfundsansvar for at sikre lige adgang til arbejde, uden diskrimination (på grundlag af køn, alder, etnicitet, herkomst)
- samfundsansvar for at sikre lige adgang til uddannelse (fra grundskole til universitet) og lige adgang til efteruddannelse.

Arbejdernes adskillelse fra produktionsmidlerne og dermed lønarbejdet som form antastes, begrænses, og undergraves når *samfundet*, organiserede arbejdere eller på deres vegne: staten, således stækker den økonomiske tvang.^[42] De moderne kapitalistiske velfærdsstater i Europa er resultatet af denne kamp, udkæmpet gennem århundreder, i faglige kampe, i politiske kampagner, gennem pres på modstræbende regeringer, gennem regeringers forsøg på at komme arbejderbevægelsen i forkøbet, gennem parlamentarisk arbejde og udøvelse af regeringsmagt, gennem internationale konventioner og overstatslige institutioner.

Men kampen for at udvikle og skabe rum for arbejderklassens politiske økonomi handler ikke alene om at afbøde den økonomiske tvang, som producenternes adskillelse fra produktionsmidlerne og livsfornødenhederne genererer; den udfolder sig ifølge Marx tillige i selve produktionsfæren som en kamp om princippet "samfundsmæssig produktion styret gennem samfundsmæssigt fremsyn". I umiddelbar forlængelse af bemærkningerne i *Inauguraladressen* om ti-timersdagens betydning, skrev Marx således:

"Men arbejdets politiske økonomi stod til at vinde en endnu større sejr over [kapital]ejendommens politiske økonomi. Vi taler om den kooperative bevægelse, især de kooperative fabrikker, der blev skabt — uden assistance — af nogle få brave 'hænder'. Værdien af disse store sociale eksperimenter kan ikke overvurderes. De har i handling i stedet for med argumenter bevist, at produktion kan gennemføres i stor målestok og i overensstemmelse med den moderne videnskabs krav, uden eksistensen af en klasse af overherrer [masters], der beskæftiger en klasse af hænder; at arbejdsmidlerne for at bære frugt ikke behøver at være monopoliserede som et middel til at herske over og udpresse selve arbejderen; og at lønarbejdet, ligesom slavearbejdet og de livegnes arbejde, blot er en forbigående og lavere form, bestemt til at vige pladsen for associerede arbejdere, der udøver deres dont med villig hånd, god vilje og muntert hjerte."^[43]

Disse betragtninger om arbejderklassens politiske økonomi er afgørende for en vurdering af betydningen af Marx' værk her 200 år efter hans fødsel. Her anvises, i al korthed, hvorledes arbejderklassens organiserede kampe, ikke blot udgør et uomgængeligt led i den kapitalistiske økonomis funktionsmåde, men i deres organiserede form rummer kim til en anden samfundsorden. Denne indsigt blev underbygget og udbygget godt et år efter stiftelsen af IAA i manuskriptet til 3. bind af *Kapitalen*, i et centralt afsnit om "Kreddittens rolle i den kapitalistiske produktion"^[44] (skrevet i andet halvår 1865). Marx diskuterede her opkomsten af aktieselskabsformen som "ophævelsen af kapitalen som privatejendom inden for grænserne af selve den kapitalistiske produktionsmåde". Han tilføjede så, at *kooperative fabrikker* må ses i samme lys, med den afgørende forskel, at de *ophæver modsætningen mellem arbejde og kapital*:

"Arbejdernes egne kooperative fabrikker udgør inden for den gamle form [dvs. den kapitalistiske produktionsmåde] den første gennembrydning af den gamle form, omend de naturligvis overalt

reproducerer og må reproducere alle det bestående systems mangler. Men modsætningen mellem kapital og arbejde er ophævet i dem, om end i første omgang i den form, at arbejderne som association er deres egen kapitalist, dvs. anvender produktionsmidlerne til udnyttelse af deres eget arbejde. De viser, hvorledes der, af en produktionsmåde på et vist trin i udviklingen af de materielle produktivkræfter og af de hertil svarende samfundsmæssige produktionsformer, naturligt udvikles en ny produktionsmåde. [...] De kapitalistiske aktieselskaber må på linje med de kooperative fabrikker anses som overgangsformer fra den kapitalistiske produktionsmåde til den associerede, blot er modsætningen ophævet negativt i den ene og positivt i den anden.”[45]

Denne kamp for udfoldelsen af arbejderklassens politiske økonomi udkæmpes ikke blot i form af opbygning og drift af kooperative virksomheder,[46] men også i hjertet af den kapitalistiske produktion. Den kapitalistiske produktionsmåde er som udgangspunkt baseret på arbejderens adskillelse fra produktionsmidlerne. Men adskillelsen må ophæves i praksis, for at produktionen overhovedet kan begynde. Dette sker, så snart arbejderne træder ind ad fabriksdøren eller på kontoret og går i gang: tager fat på det emne, der skal tilvirkes, eller den sagsakt, der skal vurderes og ekspederes. Opgave for opgave, operation for operation, minut for minut udviser arbejderens nødvendigvis ansvar for produktionen. Uden denne aktive indsats, ingen fremdrift i arbejdet. Dette er indlysende. Men samtidig er den kapitalistiske produktion *samfundsmæssigt* organiseret: det er ikke en produktionsmåde baseret på små vareproducenter, der uafhængigt af hinanden kaster deres produkter ud på det store marked; der er derimod tale om produktion i stor skala udført af ”kombinerede arbejdere”, som regel i form af vidtgående arbejdsdeling, men under alle omstændigheder i *systematisk koordineret samarbejde*. I den moderne kapitalistiske produktion, der i radikal grad er afhængig af maskineri (klassisk-mekanisk og digital), er kooperativt arbejde en systematisk og som regel teknisk nødvendig foreteelse. Selv om virksomhedsejerne og deres forvaltere på direktionsgangene som regel har lagt store anstrengelser i at få etableret effektive arbejdsorganisationer og arbejds gange (men også det har man folk til!), står og falder den effektive koordination af det kooperative arbejde med, at arbejderne løbende udøver kollektivt ansvar for denne koordination. Dette er en daglig foreteelse. Men det er også en permanent kilde til kamp. For med kontrol med koordination og arbejds gang følger ligeledes kontrol med arbejds intensitet. Arbejdernes kollektive varetagelse af ansvaret eller et medansvar for koordinationen af produktionen er således både en kilde til lønsomhed og ængstelse. Arbejdernes varetagelse af koordinationen mødes derfor ofte med modforanstaltninger af forskellig art (det er der skrevet lærebøger om). Disse kampe har således ført til udvikling af moderne former for arbejderklassens politiske økonomi, som Marx ikke kunne vide noget om, som f.eks. kampen for ”industrielt demokrati”.

Presset fra den industrielle reservearmé er her af afgørende betydning. Når Marx begrænsede sine betragtninger om kampen for kontrollen med produktionen til kampen for at modvirke arbejds intensivering, var det selvsagt i klar overensstemmelse med tingenes tilstand, da han skrev på *Kapitalen*. Men omvendt sætter fuld beskæftigelse kombineret med dækkende arbejdsløshedsunderstøttelse og socialforsorg det hele på spidsen. Under den lange højkonjunktur i 1960erne og igen i en vis udstrækning i 1990erne blev virksomhedsledernes bestræbelser på at bevare og endda styrke deres kontrol med produktionen (”taylorisme”) således mødt med omfattende kampe i virksomhederne, sidst i 1960erne og begyndelsen af 1970erne kulminerende med fabriksbesættelser og langvarige strejker med modkrav om autonomi og værdige forhold i arbejdet, medbestemmelse og inddragelse. Fremsynede virksomhedsledere forstår det økonomisk rationelle i arbejderens deltagelse i den daglige koordination, og da især når den økonomiske tvang ikke virker tilstrækkeligt disciplinerende, og de forsøger derfor at skabe rammer om ”medindflydelse” ved at samarbejde med tillidsrepræsentanter og medarbejderrepræsentanter i samarbejdsudvalg og selskabsbestyrelse, men også ved at uddelegere ansvar og kompetence til arbejderne på gulvet, i selve produktionen (og selvfølgelig også for at have et vis indsyn med, hvad

der foregår).

4. Erobringen af politisk magt

Kampen for arbejderklassens politiske økonomi er en kamp på alle planer. Og den har ingen på forhånd fastlagte absolutte grænser. Den kapitalistiske produktionsmåde er umådeligt fleksibel. Men som Marx påpegede i samme programerklæring fra 1864, er der sørget for at træerne ikke vokser ind i himlen:

”Samtidig har erfaringen fra perioden 1848-64 uimodsigeligt bevist, at den kooperative arbejderbevægelse, inden for snævre cirkler, i form af isolerede arbejderes tilfældige bestræbelser, uanset at den er fremragende i princippet og nyttigt i praksis, aldrig vil være i stand til at standse monolets geometriske vækst, befri masserne eller blot gøre deres nød og elendighed føleligt lettere. [...] For at befri de arbejdende masser, må den kooperative arbejderbevægelse udvikles i national målestok og således fremmes med nationens midler. Men jordens og kapitalens herrer vil altid benytte deres politiske privilegier til at forsvare og forevige deres økonomiske monopoler. Langt fra at fremme arbejdets befrielse, vil de tværtimod vedblivende lægge alle mulige hindringer i vejen for arbejdets befrielse. [...] Derfor er erobringen af politisk magt blevet de arbejdende klassers ophøjede pligt.” [47]

”Erobringen af politisk magt”. Hvad vil det sige? Her er vi ved et centralt men også delikat punkt ved vurderingen af Marx’ værk. Her er mytologien mest intens.

Her skal man vogte sig for at læse Marx som var han en tidligere inkarnation af Lenin. ”Politisk magt” betyder — og betød for Marx — at en samfundsgruppes eller klasses interesser tager en almengyldig form, en form der i kraft af statsmagten og dens institutioner har almengyldigt tvingende kraft i samfundet.[48] ”Erobringen af politisk magt” betyder således blot dette: at arbejderklassen gennem sine organisationer og politiske repræsentationer bliver i stand til — direkte og indirekte — at give arbejderklassens politiske økonomi: princippet om ”samfundsmæssig produktion styret gennem samfundsmæssigt fremsyn”, almengyldigt tvingende kraft i samfundet: gennem lovgivning om arbejdstid, arbejdsforhold, socialforsorg osv. og gennem statslige rammer for udviklingen af kooperative virksomheder såvel som for arbejderne kollektive deltagelse i produktionens organisering.

Det springende punkt er selvfølgelig demokratiet. Uden demokrati er arbejderklassens muligheder for at forbedre sine vilkår og udvikle arbejderklassens politiske økonomi — om ikke umulige, så stærkt begrænsede. Under betingelser af en demokratisk retsstat er det derimod muligt at erobre politisk magt uden at gribe til revolutionære midler, dvs. uden at handle uden om eller i strid med forfatningen, gennem lovlige politiske kamp. I forbindelse med IAAs kongres i Haag i 1872 holdt Marx således en tale, hvori han ifølge et ganske detaljeret avisreferat bl.a. sagde:

”Taleren forsvarer brugen af vold, hvor andre midler ikke hjælper. I Nordamerika er barrikaderne unødvendige, eftersom proletariatet dér, hvis blot de ønsker det, kan vinde sejr ved valgene. Det samme gælder England og nogle andre lande, hvor de arbejdende klasser har ret til at ytre sig. Men i det store flertal af stater må revolution træde i stedet for legalitet, eftersom man — ved malplaceret generøsitet, ved fejlplaceret retfærdighedsfølelse — ikke ville opnå sine mål.”[49]

Det er her vigtigt at bemærke, at den forfatningsorden, der gjorde at Marx kunne mene, at arbejderklassen i de nævnte lande kunne vinde politisk magt gennem fredelige midler, ikke på nogen måde var radikalt-demokratiske, men blot bestod i, at en arbejder som enhver anden indbygger i kraft af *frihedsrettigheder* som ytrings- og forsamlingsfriheden havde ret til at løfte sin røst og organisere sig. Hvis vi ser bort fra USA, der er en kompliceret undtagelse, var der i Europa

ikke tale om udviklede demokratier. Bortset fra ytrings- og forsamlingsfriheden var de demokratiske rettigheder i England på dette tidspunkt, i september 1872, ganske begrænsede. Valgretten var således generelt underlagt formuebegrænsninger. Først i løbet af det 20. århundrede blev f.eks. valgretten i de europæiske lande (og de fleste andre) udstrakt til almindelige mandlige arbejdere og til kvinder. I Danmark først i 1915.

Pointen er altså, at hvor demokratiske forhold råder, kan arbejderklassen gennem organiseret politisk deltagelse ad fredelig vej fremme sine interesser: udfolde arbejderklassens politiske økonomi. Dette har udviklingen i Europa, især Nordeuropa, i det 20. århundrede tydeligt demonstreret. Selvfølgelig har arbejderklassen i Europa ikke dermed erobret den totale politiske magt, hvad det så end vil sige. Den er eller kan være en politisk magtfaktor, på linje med andre, i en konstant kamp mod bourgeoisiets politiske økonomi, ligesom dens interne differentiering i forskellige interesser — i kraft af konkurrencen — kan udvikle sig til modsætninger, der kan hæmme eller helt hindre dens evne til at optræde tilstrækkelig samlet til at kunne udøve politisk magt med en styrke, som dens numeriske størrelse ellers skulle tilsige, f.eks. differentiering eller endda fragmentering på parametre som

- midlertidig / fast ansættelse
- faglært / ufaglært
- 'manuelt' / 'intellektuelt' arbejde
- planlæggende / udførende arbejde
- masseproduktion / ordreproduktion
- maskinoperatør / håndværker
- eksport- / hjemmemarked
- "offentlig" / "privat" sektor
- fremstillings- / serviceindustri
- land- / byerhverv, osv.
- erhverv i fremgang / tilbagegang.

Dertil kommer selvsagt forskelle i henseende til køn, nationalitet, etnicitet, religion, 'race' osv., som typisk eksisterer som udgangspunkt for dannelsen og udviklingen af arbejderklassens organisationer, for deres opbygning indad og afgrænsning udadtil, og som altså også potentielt udgør samlingspunkter for partielle bestræbelser på at afværge det pres, der udgår fra reservearméen.

Der er som sagt sørget for at træerne ikke vokser ind i himlen. Den kapitalistiske produktionsmåde er et system med iboende tendenser, som igen og igen kan undergrave arbejderklassens landvindinger og måske endda vælte spillet: etablerede arbejdergrupper undergraves af konkurrencen med maskineriet, nye teknologier med nye typer af produkter erstatter tidligere og kaster hele brancher i krise, kapitalen flytter til andre territorier og efterlader rustbælter og affolkede byer i sit kølvand; den gør indtog i subsistenslandbrug og lille vareproduktion i den globale periferi og skaber nye bølger af migration fra land til by og fra det ene kontinent til det andet osv. — og alt dette betyder strukturelle og geografiske forskydninger og opbrud i arbejderklassen. Men ingen af disse bevægelser foregår uden for det politiske rum, hvor den organiserede arbejderklasse, med større eller mindre held, udøver sin magt.

Analysen af den interne differentiering af arbejderklassen finder man ikke udfoldet hos Marx. Hvad vi finder, er analyseskitser i hans journalistik — ofte brillante, somme tider forhastede eller ligefrem fejlslagne, altid underordnet hans aktuelle dagsorden. Arbejderklassens interne differentiering var ikke i fokus af hans interesse, for de demokratiske forhold, der reelt muliggør arbejderklassens udøvelse af politisk magt, og dermed gør spørgsmålet om arbejderklassens differentiering og eventuelle politiske fragmentering aktuelt og strategisk brændende, var praktisk talt ikke til stede

på hans tid.

5. Modstandscentre mod kapitalens overgreb

Hvor positivt Marx end vurderede den statslige regulering af arbejdstiden og udviklingen af kooperative virksomheder som sejre for arbejderklassens politiske økonomi, forholdt han sig relativt køligt til den organiserede arbejderklassens samtidige kampe.

Bemærk som det første, at det, Marx i *Inauguraladressen* fra 1864 henviste til som en stor sejr, var blevet opnået *sytten år tidligere*, i 1847, og at det var en sejr opnået i kraft af en protestbevægelse med basis i arbejderklassen, som med masse møder forsøgte at presse det regerende oligarki til at imødekomme kravet om en radikal-demokratiske forfatningsreform, som var blevet formuleret i *People's Charter* fra 1838. Dette skal sammenholdes med, at Marx ikke med ét ord nævnte den samtidige kamp for opbygning af fagforeninger, indgåelse af kollektive overenskomster og etablering af forhandlings- og mæglingsinstitutioner. Således blev de store strejkekampe i den engelske bomuldsindustri i 1853-54 bemærkelsesværdigt nok ikke omtalt i Marx gennemgang af udviklingen fra 1848 til 1864 i første del af *Inauguraladressen*, ligesom han undlod at bemærke noget om den opbygning af den engelske fagbevægelse, der var foregået i årene siden, og som udfoldede sig samtidig.[\[50\]](#)

Selv om Marx i *Kapitalen* netop påviste og pointerede de punkter, hvor arbejderklassens kampe viser sig som en uomgængelig del af den kapitalistiske produktions virkemåde og dermed åbenbarer de historisk-politiske grundlag for arbejderklassens politiske økonomi (i form af statslig regulering af arbejdsforholdene og kooperative fabrikker), udviste han påfaldende ringe interesse for at analysere udviklingen af arbejderklassens politiske økonomi i praksis. Sat på spidsen er der umiddelbart et bemærkelsesværdigt misforhold mellem omfanget og detaljeringsgraden af hans analyse af den borgerlige politiske økonomi og af hans analyse af arbejderklassens politiske økonomi.

Det er der givetvis flere grunde til. Det skyldes selvfølgelig på den ene side, at arbejderklassens politiske økonomi dengang, i 1860'erne, kun kunne skimtes i vage omrids. De herskende regimer udgjorde generelt en gevaldig hindring for selv beskudne organiserede bevægelser i arbejderklassen.[\[51\]](#) Arbejderbevægelsen begyndte først at antage samfundsmæssig betydningsfuld organisatorisk karakter i de sidste to årtier af det 19. århundrede, altså efter Marx' død.[\[52\]](#) Og tilsvarende begyndte arbejderklassens politiske økonomi først at få krop og mæle med stiftelsen af Anden Internationale i 1889 og med det tyske socialdemokratis Erfurt-program fra 1891. Men arbejderklassens politiske økonomi begyndte først for alvor at tage form *efter*, at etableringen af moderne demokratiske regimer — med fulde borgerrettigheder som almindelig (ubegrænset) valgret og ytrings- og forsamlingsfrihed — i de førende kapitalistiske økonomier efter Første Verdenskrig og især efter Anden Verdenskrig, i og med nedkæmpelsen af fascismen, på den ene side skabte de forfatningsmæssige rammer for, at den organiserede arbejderklasse kunne udøve politisk magt og erobre regeringsmagten og opbygge "velfærdsstater".[\[53\]](#)

Men uanset, hvor begrænsede erfaringerne nødvendigvis var, og hvor meget Marx end skønnede på manifestationer af arbejderklassens politiske økonomi som 10-timersloven og kooperative virksomheder, så er sagen den, at han kun helligede den samtidige fagbevægelses udvikling stedmoderlig opmærksomhed. *Det var noget andet, der optog ham*. Interessen var i stedet skarpt fokuseret på arbejderklassen som den afgørende kraft i den demokratiske forfatningskamp. Marx var primært fokuseret på sin tids hovedspørgsmål: *kampen for demokratiet*. I Tyskland, Rusland, og Frankrig og i det meste af Europa i øvrigt herskede autokratiske og oligarkiske regimer, og den politiske styreform i Storbritannien var stadig domineret af aristokratiet. Universel valgret var ukendt; kun besiddelse af ejendom gav borgerrettigheder. På den anden side var bourgeoisiet — efter erfaringerne med *sans-culotte*'erne i Frankrig i 1792-93, med arbejderopstandene i 1830 og i 1848 —

ikke længere, i Marx' analyse, en blot nogenlunde pålidelig kraft i kampen for et liberalt demokrati. Af frygt for de sociale krav, der ville følge i kølvandet på demokratiet, veg bourgeoisiet tilbage for at udfordre autokrati og oligarki. Derfor var det, igen i Marx' analyse, arbejderklassens opgave at sikre demokratiet — uden hjælp fra og eventuelt imod også dele af bourgeoisiet, sådan som det også skete i store dele af Europa i begyndelsen af det 20. århundrede og især efter Første Verdenskrig. Det lå ham derfor meget stærkt på sinde at forsøge at indprente hos tilhørere og læsere, at arbejderklassen også i kampen for demokratiet ikke blot måtte organisere sig og optræde politisk som en selvstændig kraft, men måtte gøre det i modsætning til det liberale borgerskab. Hans analyse byggede selvfølgelig på hans dyrekøbte erfaringer fra kampen for demokrati i Tyskland 1842-49 og syntes bekræftet af udviklingen i Frankrig efter 1830 og især efter 1848, men kan ikke ophøjes til et generelt princip. Hans skeptiske vurderinger af fagforeningernes rolle må ses i det lys.

Hans skepsis over for fagforeningernes betydning blev imidlertid også udtrykt mere direkte. Mindre end et år efter, at Marx på vegne af IAAs Generalråd i *Inauguraladressen* fra september 1864 havde fremhævet 10-timersdagen og kooperative fabrikker som sejre for arbejderklassens politiske økonomi, var han fremdeles skeptisk over for rækkevidden af arbejderklassens kamp for at højne levestandarden gennem fagforeningskamp. Problemet var, at Marx stadig — så sent som to år før udgivelsen af *Kapitalen* — ikke fuldt ud havde overvundet Ricardos og andres fordom om, at lønarbejdernes levestandard nødvendigvis måtte tangere eksistensminimum. I juni 1865, i et foredrag for IAAs Generalråd om politisk økonomi, er denne skygge fra den klassiske politiske økonomi stadig tydelig.^[54] På den ene side påpegede Marx nu, at

”Arbejdskraftens værdi udgøres af to elementer, det ene overvejende fysisk, det anden historisk eller social. Dens yderste grænse bestemmes af det fysiske element; det vil sige, at arbejderklassens for at videreføre sin fysiske eksistens må modtage de fornødenheder, der er absolut nødvendige for at leve og reproducere sig. [...] Ud over dette rent fysiske element er arbejdskraftens værdi i ethvert land bestemt af en traditionel levestandard.”

Dette var en afgørende erkendelse.

Men på den anden side, skyndte han sig at tilføje: selv om efterspørgslen efter arbejdskraft måtte blive øget med industriens udvikling og kapitalens akkumulation, øges den ikke *i samme takt*:

”For samtidig med, at kapitalen akkumuleres, sker der en progressiv ændring i kapitalens sammensætning. Den del af den ophobede kapital, der udgøres af den faste kapital, maskineri, råmaterialer, produktionsmidler af alle slags, øges progressivt sammenlignet med den anden del af kapitalen, som anvendes til lønninger, til køb af arbejdskraft.”

Dette betyder, ifølge Marx, at

*”den moderne industris udvikling derfor nødvendigvis må (must) ændre balancen i kapitalistens favør og til ulempe for arbejderens, og at den kapitalistiske akkumulations generelle tendens ikke er at øge, men at sænke den gennemsnitlige lønningsstandard eller, med andre ord, i større eller mindre udstrækning presse arbejdskraftens værdi mod dens *minimumsniveau*”.*

Arbejderklassens modstandskamp er derfor, ifølge Marx i dette foredrag, blot en forsvarskamp. Marx konkluderede således, at lønarbejderne bør erindre sig, at de i deres kampe udelukkende

”fører kamp mod virkninger, men ikke mod årsagerne til disse virkninger; at de kun kan bremse den nedadgående bevægelse, men ikke ændre dens retning; at de kun bruger et lindrende middel, men ikke helbreder sygdommen”. (Min kursivering).

Denne konklusion er uholdbar; det må siges klart. Der er tilmed flere problemer. For det første antog Marx, at mekanisering af produktionen nødvendigvis betyder, at kapitalens "sammensætning" (forholdet mellem "fast" og "variabel" kapital) ændres, således at en stigende del bindes i "fast kapital". Det er bestemt en tænkelig konsekvens, men ikke en nødvendig. For en stigende produktivitet i andre brancher vil kunne reducere prisen på produktionsmidler, så derfor holder denne tese ikke nødvendigvis: den afhænger af prisudviklingen, som igen afhænger af den teknologiske udvikling. Men for det andet, selv om kapitalens sammensætning skulle udvikle sig som antaget, holder konklusionen ikke. Det eneste man kan konkludere, er, at stigningen i efterspørgslen efter arbejdskraft i så fald ikke følger akkumulationens stigningstakt, hvilket nærmer sig et tautologisk udsagn. Og for det tredje, er det en klar fejlslutning at sige, at en relativt mindre stigningstakt i efterspørgslen på arbejdskraft *i sig selv*, alt andet lige, indebærer, at lønniveauet så nødvendigvis *falder*, for ikke at tale om at det skulle nærme sig *eksistensminimum* (hvad det så end vil sige). Lønniveauet afhænger, præcist som arbejdsdagens længde, af kampen mellem klasserne.

Selv om Marx på dette tidspunkt havde indset, at lønniveauet er en historisk størrelse, fastholdt han altså alligevel — i en let modificeret udgave — den ricardianske fordom, at lønniveauet tenderer mod eksistensminimum. Konsekvensen af dette standpunkt, som han altså havde forladt mindre end to år senere, er, at arbejderklassens frigørelse ikke ligger i forlængelse af dens daglige organiserede kampe. Let mystiske formuleringer mod afslutningen af foredraget antyder noget andet og mere:

"Fagforeningerne arbejder godt som modstandscentre mod kapitalens overgreb. De svigter til dels ved at bruge deres magt uforstandigt. De fejler i almindelighed ved at indskrænke sig til guerillakrig mod virkningerne af det bestående system, i stedet for samtidig at forsøge at omdanne det, i stedet for at bruge deres organiserede kræfter som løftestang for arbejderklassens endelige frigørelse, det vil sige løssystemets endelige afskaffelse."

Men fagforeninger er jo netop organer for arbejderklassens organiserede kampe, de afbøder ikke blot konkurrencens virkninger, men opbygger institutioner, der sikrer overlevelsen, selv når "adskillelsen" er mest akut: under arbejdsløshed. De er et centralt element i udviklingen af arbejderklassens politiske økonomi og kan både derved og direkte øve endog afgørende politisk indflydelse. Der er ingen modsætning mellem "guerillakrigen" og kampen for arbejderklassens politiske økonomi. For så vidt som arbejderklassens politiske økonomi kan forfægtes og udvikles i det kapitalistiske samfund, gennem arbejderklassens organiserede kampe, og for så vidt som arbejderklassens under demokratiske forfatninger kan erobre politisk magt, er fagforeningerne andet og mere end blotte "modstandscentre". Så er de andet og mere end "skoler i socialismen",^[55] men kan være spæde kim til de associerede producenters organisering af den samfundsmæssige produktion.

6. En naturproces' nødvendighed

Det, der primært optog Marx i kritikken af den politiske økonomi, var ikke udviklingen af arbejderklassens konstituering som klasse og dens organiserede udfoldelse af sin politiske økonomi — her nøjedes han som vist kun med at vise, hvorledes disse historiske bestræbelser udspringer af den kapitalistiske produktionsmådes struktur og dynamik; hvad der primært optog ham var derimod at påvise den kapitalistiske produktionsmådes historiske tendenser. Til sidst i *Kapitalens* bind 1, i et afsnit om 'den kapitalistiske akkumulations historiske tendens', sammenfattede han hele den analyse, han havde udviklet over de forudgående mange hundrede sider:

"Så snart [ekspropriationen af de umiddelbare producenter og fortrængningen af selveje baseret på eget arbejde] har opløst det gamle samfund i bund og grund, så snart arbejderne er forvandlet til proletarer og deres arbejdsbetingelser til kapital, så snart den kapitalistiske produktionsmåde står på egne ben, antager den yderligere socialisering af arbejdet og yderligere forvandling af jorden og

andre produktionsmidler til samfundsmæssigt udnyttede [ressourcer], dvs. samfundsmæssige produktionsmidler, og dermed den yderligere ekspropriation af privatejendomsbesidderne, en ny form. Denne ekspropriation fuldbyrdes i kraft af selve den kapitalistiske produktions iboende love, i kraft af kapitalens centralisering. [...] Hånd i hånd med denne centralisering, dvs. med nogle få kapitalisters ekspropriation af mange, udvikles arbejdsprocessens kooperative form i stadig større målestok, den bevidste tekniske anvendelse af videnskaben, den planmæssige udnyttelse af jorden; i samme takt forvandles arbejdsmidlerne til arbejdsmidler, der kun kan anvendes i fællesskab; [...] i takt hermed filtreres alle folk ind verdensmarkedets net, og dermed udvikles det kapitalistiske regimes internationale karakter."

Derefter skiftede han register fra en empirisk baseret analyse til en ganske anderledes diskurs:

"Med det stadig aftagende antal kapitalmagnater, der tilraner sig og monopoliserer alle fordele ved denne transformationsproces, vokser mængden af elendighed, undertrykkelse, trældom, degeneration, udbytning, men det samme gør vreden hos arbejderklassen, der er i stadig og rivende vækst, og som gennem selve den kapitalistiske produktionsproces' mekanisme er blevet skolet, forenet og organiseret. Kapitalmonopolet bliver til lænker for den produktionsmåde, der er blomstret op sammen med og under dets herredømme. Produktionsmidlernes centralisering og arbejdets socialisering når et punkt, hvor de bliver uforenelige med deres kapitalistiske ham. Den bliver sprængt. Den kapitalistiske privatejendoms time slår. Ekspropriatorerne eksproprieres."

Han afsluttede kanonaden med de berømte ord:

"Den kapitalistiske produktion frembringer med en naturproces' nødvendighed sin egen negation. Det er negationens negation."^[56]

Det er stærke udsagn. Hvordan skal de forstås? Kan de efterprøves empirisk og giver de således mening i konteksten af en socialistisk strategi? Og for så vidt som disse udsagn giver mening og kan efterprøves, hvordan falder de ud, i lyset af de 150 år der er forløbet, siden de blev skrevet? Lad os tage det i rækkefølge.

(1) Proletarisering: "Arbejderne forvandles til proletarer".

Ekspropriationen af de umiddelbare producenter med "ikke-økonomiske midler", dvs. statslig og ikke-statslig magtanvendelse, ophørte ikke med etableringen af den kapitalistiske produktion under den industrielle revolution i England eller med de umiddelbart afledte processer i resten af Europa. Overalt i de dominerede territorier i kolonierne og i de amerikanske og russiske anneksioner blev agerjord, græsningsarealer, skove, vandressourcer osv. beslaglagt. Processen fortsætter i store dele af verden, ofte med brug af åben vold.^[57] Desuden har udviklingen af den kapitalistiske produktion betydet, at subsistenslandbrug, småbrug og små selvstændiges vareproduktion er trængt tilbage. Alt i alt er mere end halvdelen af de beskæftigede i dag lønarbejdere.^[58] For så vidt var Marx' bestemmelse af udviklingstendensen ganske præcis.

Men alligevel! Det er blevet og bliver til stadighed fremført, at "industrisamfundet", der var domineret af fremstillingsindustri og masseproduktion, er blevet afløst af et "postindustrielt samfund" baseret på "serviceerhverv", idet den andel af arbejdsstyrken, der er beskæftiget ved fremstillingsindustri, har været støt faldende det sidste halve århundrede, og at arbejderklassen således nærmest er et fortidslevn.^[59]

For det første er begrebet "service" eller tjenesteydelse ikke et videnskabeligt begreb.^[60] Det er det, der i videnskabsteorien hedder en "residualkategori", dvs. en kasse, hvor man smider alt det, som man ikke har en fast plads til. Det omfatter ganske enkelt alle erhverv, der ikke er enten primære

(landbrug, minedrift) eller sekundære (fremstillingsindustri). Resten er så "services": rengøring, transport, reparation, undervisning, sundhedsydelse, restaurantvirksomhed, detailhandel osv. Altså en negativt defineret kategori; en brokkasse. At sige, at noget er en tjenesteydelse, siger intet om arbejdets art eller om arbejdsvilkårene.

For det andet omfatter denne statistik udelukkende OECD-landene, altså de etablerede kapitalistiske lande, og omfatter ikke den formidable industrielle revolution, der siden 1980'erne har fundet sted i Østasien, især Kina. Hvor antallet af industriarbejdere i G7-landene i 2002 udgjorde 53 millioner, var der i Kina alene 112 millioner industriarbejdere i 2006.^[61] Det er altså ganske provinsielt at udtale sig om overgangen til det "postindustrielle samfund" som en udviklingstendens alene på grundlag af udviklingen i Vesten.

Dertil kommer for det tredje, at der er tale om noget af en statistisk illusion. For en stor dels vedkommende er servicesektorens vækst et udtryk for, at arbejde, der tidligere blev udført i de enkelte husholdninger (syning og reparation af beklædning, madlavning, ældrepleje, børnepasning) og derfor ikke havde karakter af vareproduktion, i løbet af det 20. århundrede i stigende grad indgik i den samfundsmæssige arbejdsdeling og derfor pludselig dukkede op i nationalregnskaberne og beskæftigelsesstatistikkerne som lysende pletter på radarskærmene.

Og for det fjerde, siger statistikken kun noget om ansættelsesstedets branchetilhørsforhold (f.eks. fremstillingsvirksomhed, serviceindustri). Hvor arbejdsopgaver som f.eks. rengøring, vedligeholdelse af produktionsapparatet, transport, kantinedrift osv. for 50 år siden blev udført af medarbejdere ved fremstillingsvirksomheder, er de i dag som regel "sendt ud i byen" og optræder derfor, ligesom børnepasning og syning, pludselig som servicearbejde. Forestillingen om, at den kapitalistiske produktionsmåde skulle have skiftet karakter i og med denne tilsyneladende markante ændring i erhvervsstrukturen er ubegrundet.

Men det afgørende er, at Marx med "proletarer" mente lønarbejdere, der ikke blot må sælge deres arbejdskraft, men som er udsat for konkurrence med maskineriet og presset fra reservearméen. Det var derfor, han fokuserede på den industrielle arbejderklasse. Arbejdere i serviceindustri og administration er i dag udsat for præcist samme pres, og stærke kræfter forsøger at udstrække dette pres til arbejdere i den offentlige sektor (gennem midlertidig ansættelse, præstationsmålesystemer osv.).

(2) Samfundsmæssig produktion: "Arbejdsprocessens kooperative form udvikles i stadigt større målestok".

Produktionen har i dag antaget en samfundsmæssig form, der langt overskrider, hvad Marx kunne observere, men som fuldt ud bekræfter hans bestemmelse af den kapitalistiske produktions udviklingstendenser. En tredjedel af international handel udgøres af interne transaktioner i multinationale selskaber, dvs. at de strengt taget ikke har karakter af handel.^[62] I de senere årtier har produktionen ydermere i stigende grad antaget form af "globale produktionsnetværk" (også betegnet "globale forsyningskæder" eller "globale værdikæder"). Allerede i begyndelsen af 1990'erne udgjorde sådanne netværk 30% af verdenshandlen på industriprodukter (*manufactures*).^[63] I dag er denne proces langt mere fremskreden. FNs verdenshandelsorganisation, UNCTAD, vurderede således i 2013, at 80% af international handel foregår inden for globale værdikæder (tallet er for 2010).^[64] Der er tale om nøje planlagt produktion ofte omfattende mange hundreder tusinder af arbejdere fordelt over hundreder eller tusinder af virksomheder over hele kloden. Det vil sige, at der er tale om planlagt produktion og systematisk koordination, ikke blot inden for det enkelte firma eller selskab (defineret som juridisk subjekt, i Danmark et CVR-nummer), men om planlægning og systematisk koordination, der overskrider ejendomsgrænserne og vel at mærke på globalt plan.

(3) "Produktionsmidlernes centralisering og arbejdets socialisering når et punkt, hvor de bliver uforenelige med deres kapitalistiske ham".

Dette skal ikke læses som en forudsigelse, men som en analyse af en dengang allerede igangværende proces. Der er dog ikke synderlig dækning for dette udsagn i 1. bind af *Kapitalen*. Det er der derimod i manuskriptet til 3. bind fra 1864-65, som Marx altså havde afsluttet halvandet år før bind 1 gik i trykken i foråret 1867. Her gennemgik Marx udviklingen af aktieselskabsformen som et udtryk for, at den samfundsmæssige karakter af den kapitalistiske produktion var begyndt at overstige grænserne for den "private" ejendomsform, i hvilken den var opstået:

"Dannelse af aktieselskaber. Derved for det første, en enorm forøgelse af produktionens og virksomhedernes størrelsesorden, [der var] umulig for privatkapitaler; samtidig bliver sådanne virksomheder, der tidligere var statslige virksomheder, samfundsmæssige; for det andet, antager kapitalen, der i sig selv beror på [en] samfundsmæssig produktionsmåde og forudsætter en samfundsmæssig koncentration af produktionsmidler og arbejdskraft, direkte form af samfundskapital (direkte associerede individers kapital) til forskel fra privatkapital og dens virksomheder form af samfundsmæssige virksomheder til forskel fra private virksomheder. Det er ophævelsen af kapitalen som privatejendom inden for grænserne af selve den kapitalistiske produktionsmåde."^[65]

Derved forvandles "den faktisk fungerende kapitalist til blot manager (af fremmed kapital) og kapital-ejerne til blotte ejere, blotte *moneyed capitalists*." Kapitalistens to funktioner — som ejer af produktionsmidlerne og af merproduktet og som forretningsfører, produktionens administrator — adskilles.

"Dette resultat af den højeste udvikling af den kapitalistiske produktion, er et nødvendigt gennemgangspunkt for forvandlingen af kapitalen tilbage til producenternes ejendom, men ikke længere som individuelle producenters privatejendom, men som deres ejendom som associerede producenter, umiddelbar samfundsejendom."

Der opstår dermed et lag af professionelle administratorer.^[66] Dette lag består i dag efterhånden af et kolossalt hierarki i mange niveauer (fra bestyrelses- og direktionsmedlemmer til fabriks- og kontorchefer), ligesom det er stærkt differentieret i et spektrum af professioner med forskellige funktioner med tilhørende specialiserede uddannelser og karriereveje. Adskilt fra kapitalejendom udvikler disse funktionærer også en selvstændig forståelse af deres plads i verden og organiserer sig i netværk (f.eks. *interlocking directories*). I ikke ringe grad formår de at udnytte deres kollektive kontrol med selskabernes koordinationscentre til at gøre sig relativt uafhængige af den ofte spredte ejerkreds, hvilket så igen giver dem adgang til at berige sig (aktieoptioner, bonusser).^[67]

Men produktionens samfundsmæssige skala har i dag også overskredet aktieselskabsformen, som den blev udviklet i det 19. og blomstrede i det 20. århundrede. De ovenfor nævnte globale produktionskæder er et dramatisk udtryk for at produktionsforholdene for længst er vokset ud over, hvad man med nogen mening i behold kan kalde *privatejendom*. Der er tale om omfattende netværk af produktionsenheder, der formelt bundet sammen af investeringer, samarbejdsaftaler, profitdeling, kontrakter. Transnationale selskaber spiller selvsagt en central rolle i at etablere og holde sammen på netværkene, somme tider en rolle, der mest af alt ligner forholdet mellem herremand og fæstebønder (Toyotas 35.000 underordnede virksomheder er det oplagte eksempel), men somme tider er der snarere tale om relativt stabile koalitioner af mere eller mindre jævnbyrdige parter.

På den anden side, på finanssiden, er aktieselskabsformen selv blevet sprængt af opkomsten af institutionelle investorer som f.eks. pensionsfonde, pensions- og forsikringsselskaber, investeringsbanker osv., hvor endnu en hærskare af funktionærer har overtaget kapitalistens rolle

som investor — ikke på vegne af en skare aktionærer, men på vegne af spredte og anonyme klienter, typisk lønarbejdere (pensionsopsparere, forsikringstagere, indlånere) eller på vegne af andre institutionelle investorer osv. Her er ejendom og produktionsfunktion totalt adskilt. Pensionsfondene illustrerer hvor langt denne proces er nået. Værdien af pensionsfondenes aktiver udgør i dag 38 trillioner US\$, hvilket svarer til mere halvdelen af den samlede globale aktiekapital (der samme år svingede mellem 50 og 60 trillioner US\$ i markedsværdi) eller næsten halvdelen af det globale BNP (på ca. 80 trillioner).[68] Den globale arbejderklasse er formelt ejere af omk. halvdelen af produktionsapparatet. Hermed er adskillelsen mellem producenter og produktionsmidler tæt på at være ophævet — formelt ophævet, ikke reelt. Ekspropriatorerne er blevet eksproprieret, men den nye ejer — arbejderklassen — har ikke indtaget sin nye position. Den kapitalistiske akkumulation fortsætter — som var den under kommando af et genfærd med knækflip og høj hat.

(4) *"Mængden af elendighed, undertrykkelse, trældom, degeneration, udbytning [vokser], men det samme gør vreden hos arbejderklassen, der er i stadig og rivende vækst".*

Det var (og er) ikke et empirisk begrundet udsagn, at "mængden af elendighed, undertrykkelse, trældom, degeneration, udbytning [vokser], men også vreden hos arbejderklassen, der er i stadig og rivende vækst". Det vil selvfølgelig være følgerigtigt at sige, at den kapitalistiske akkumulation — i kraft af konkurrencen med maskineriet og trykket fra den industrielle reservearmé — har en iboende tendens til at skabe usikre ansættelsesforhold og almindelig elendighed osv. Dette er tillige empirisk konstaterbart, og bliver synligt for enhver under de økonomiske kriser, for ikke at tale om regioner i økonomisk tilbagegang, i Vestens "rustbælter", eller i regioner, som i Østasien, hvor arbejderklassens konstituering kun er i sin vorden eller er knægtet, hvor presset fra reservearméen er akut. I Perleflodsdeltaet i Sydkina, den moderne verdens værksted, arbejder de ansatte ofte 6-7 dage om ugen, i alt 60-80 timer om ugen, i de travle perioder, der vel at mærke kan vare op til otte måneder om året. Den faktiske årlige arbejdstid kan løbe op i 4.000 timer.[69] På verdensplan arbejder hver femte lønarbejder mere end 48 timer om ugen.[70]

Men det er *også* konstaterbart, at tendensen kan imødegås og bliver det. Samtidig med proletariseringen af de umiddelbare producenter er levestandarden *på globalt plan* forbedret afgørende, hvis vi tager de mest pålidelige indikatorer: Den globale børnedødelighed, der i 1800 var på 44%, var i 2016 reduceret til 4%:[71] den forventede levealder, der 1820 var 29,0 år, var i 2001 mere end fordoblet til 66,6 år:[72] og hvad ernæringstilstanden angår, led 28% af menneskeheden i 1970 af underernæring, mens andelen i 2015 var reduceret til 11%. Disse markante forbedringer af menneskehedens sundhedstilstand siger selvsagt ikke noget om udbytningsgraden, men indikerer, at "mængden af elendighed, undertrykkelse, trældom" er reduceret markant i løbet af den epoke, hvor den kapitalistiske produktionsmåde har været fremherskende. En væsentlig faktor i denne udvikling er arbejderklassens konstituering som klasse og den store politiske indflydelse, arbejderbevægelsen i alliance med andre politiske kræfter har kunnet udøve i primært Europa, via internationale organisationer som ILO, og via de socialdemokratiske staters indflydelse på internationale institutioner som FN og dens underorganisationer (WHO, FAO, UNCTAD, UNIDO, UNDP osv.) — Også arbejderklassens politiske økonomi er en "historisk tendens".

(5) *"Den kapitalistiske produktion frembringer med en naturproces' nødvendighed sin egen negation."*

Hvordan skal man forstå et sådant udsagn om udsagn om en historisk proces, at den forløber "en naturproces' nødvendighed"?

Eftersom det netop er udsagn af denne metafysiske karakter, stalinismen kunne gribe som håndtag i dens bestræbelser på at omdanne Marx' arbejde for arbejderklassens frigørelse til en verdensanskuelse, der kunne legitimere et totalitært autokrati og dets ekspropriation af de

umiddelbare producenter, er der grund til at anholde disse udsagn. Situationen er imidlertid den, at Marx med disse udsagn faldt tilbage til en filosofisk — læs: metafysisk — argumentationsform, som han allerede havde gjort op med i perioden 1844-46. Og ti år senere, i 1877, måtte han da også forsøge at udbedre nogle af skadevirkningerne.

I en artikel i det russiske tidsskrift *Otečestvennyâ Zapiski* havde bladets redaktør kritiseret Marx for, at han i kapitlet om den såkaldt oprindelige kapitalakkumulation *Kapitalen* havde beskrevet den kapitalistiske akkumulations historiske tendens som en proces, der udfoldes med "en naturproces' nødvendighed", og at han dermed havde foruddiskonteret Ruslands udvikling. I sit udkast til et svar præciserede Marx, at han i kapitlet om den oprindelige akkumulation kun havde foregivet "at have vist, hvordan den kapitalistiske økonomiske orden i Vesteuropa er blevet født af den feudale økonomis skød", og at den tendens, han havde beskrevet, kun ville gælde for et land som Rusland, hvis det "det forinden har forvandlet en stor del af sine bønder til proletarer". Han afviste derfor fnysende, at hans "skitse af kapitalismens opkomst i Vesteuropa" skulle kunne fortolkes, endsige anvendes, som "en historiefilosofisk teori om den almindelige udvikling, som skæbnebestemt bliver påtvunget alle folk, uanset hvilke historiske betingelser de befinder sig under" osv. Marx sluttede sit udkast med at understrege atter en gang, hvad han allerede havde skrevet til egen afklaring i 1845-46, nemlig at teorien kun kan være en sammenfatning af observationer:

"begivenheder, som har slående ligheder, men foregår i historisk forskellige miljøer, fører til helt forskelligartede resultater. Ved at studere hver af disse udviklinger for sig, ved derpå at sammenligne dem, finder man let frem til nøglen til disse fænomener, men det gør man derimod aldrig med en hovednøgle af en almen historiefilosofisk teori, hvis højeste dyd er, at den er overhistorisk."[73]

Efter mere end 100 års metafysiske excesser i Marx' navn, er disse ædruelige ord et godt sted at lande. Lad os slutte vurderingen af boet der.

Når Marx i forordet fra 1859 skrev, at "Med denne samfundsformation ender derfor det menneskelige samfunds forhistorie", udtalte han sig ikke på grundlag af et systematisk, empirisk baseret analysearbejde. Men det er rimeligt at sige så meget: producenternes adskillelse fra produktionsmidlerne er i dag under opløsning og erstattes af samfundsmæssig produktion under samfundsmæssig styring, men under fordrejede — fetichistiske — former. "Privatejendommen" er ophævet, men inden for "privatejendommens" rammer. For så vidt som arbejderklassen bruger den politiske magt, demokratiske forfatninger har givet den, kan adskillelsen også ophæves reelt, ikke blot i fordrejet form. Det drejer sig om at afbøde og neutralisere konkurrencetrykket fra reservearméen og samtidig bringe hærskarerne af formueforvaltere og administratorer under demokratisk kontrol, så producenterne rent faktisk bliver herrer over den allerede samfundsmæssige produktion: det drejer sig kort sagt om at gøre arbejdet til samfundets omdrejningsakse. Men arbejderklassens politiske økonomi kan i dag kun udfoldes, hvis den også — og først og fremmest — udfoldes globalt.

[1] Den bedste Marx-biografi er efter min mening Gareth Stedman Jones: *Karl Marx: Greatness and Illusions*, London: Allen Lane, 2016. Det bedste oversigtsværk over Marx' teoretiske arbejde er stadig Karl Korsch: *Karl Marx*, London: Chapman & Hall 1938 (genoptrykt af Russell & Russell, New York, 1963, og udgivet i dansk oversættelse på Paludans Forlag, 1970).

[2] Et par ord om min baggrund for at vove mig ud i et sådant forehavende. Jeg har hele mit voksne liv beskæftiget mig professionelt med studier af arbejdets, arbejderklassens og arbejderbevægelsens

udvikling. Emnet for min specialeafhandling var arbejderopstanden i Polen 1970-71. Karl Marx' værk stod derfor fra starten helt centralt i mit arbejde, og i de første 20 år beskæftigede jeg mig indgående med dette værk. I den sammenhæng redigerede og oversatte jeg et udvalg af Marx' første råudkast til *Kapitalen* fra 1857-58 (*Kritik af den politiske økonomi: Grundrids*, Rhodos, 1970) samt en håndfuld kortere tekster af Marx i tidsskrifter som *Vindrosen* og *Kurasje*. Senere udgav Morten Thing og jeg i fællesskab et større udvalg af Marx' og Engels' artikler og breve om den samtidige udvikling af den kapitalistiske samfundsformation (Marx/Engels: *Verdensmarkedet: Avisartikler, breve m.v. 1847-1895*, bd. 1 og 2, Modtryk 1977; bd. 3, Tiderne Skifter 1988). Jeg satte punktum for denne fase med en længere oversigtsartikel om udgivelsen af Marx' *Kapitalen* og forarbejderne i Marx/Engels: *Gesamtausgabe* (i *Arbejderhistorie*, april 1987) samt et langt efterord til 3. bind af *Verdensmarkedet* om "formationsteorien" hos Marx. Derefter tog mit arbejde som forsker en noget anden retning (studier af kooperativ arbejdspraksis), og i de følgende tre årtier levnedet arbejdet mig ikke tid til at fortsætte Marx-studierne. I de senere år har problemer, der opstod i min forskning (begrebet "praksis" og dets historiske udvikling), imidlertid betydet, at jeg igen har grebet fat i de blå bind og begyndte at læse Marx på ny.

I denne sammenhæng er det mig magtpåliggende at understrege, at jeg i det følgende på væsentlige områder står i stor gæld til Irene Odgaard, der som faglig aktivist og siden som ansat tillidsrepræsentant i SiD/3Fs industrigruppe i en lille menneskealder har anvendt Marx til konkret politisk-økonomisk analyse og strategiudvikling på områder som ansættelsesforhold, vilkårene for arbejdsløse, demokratisering af arbejdsorganisationen i industrien, pensionsfonde, globalisering osv. Hun har løbende delt sine praktiske erfaringer og analytiske resultater med mig, hvilket har haft stor indflydelse på min forståelse af Marx' værk. Min gæld kan derfor ikke honoreres med specifikke henvisninger: den er omfattende. Blot vil jeg fremhæve hendes studie af *Socialdemokratiet og arbejderklassens konstituering* fra 1985, som helt central for en strategisk orienteret forståelse af den organiserede arbejderklassens faglige og politiske kamp, baseret på en original læsning af Marx. Dette arbejde er sammen med andre af hendes skrifter tilgængelig på <https://independent.academia.edu/IreneOdgaard>.

[3] "Marxismen er ikke blot socialismens teori, den er en helstøbt verdensanskuelse, et filosofisk system, der af sig selv fører til Marx' proletariske socialisme" (Stalin, citeret i forordet til Marx/Engels: *Udvalgte skrifter*, København: Tidens Forlag 1952, p. 13).

[4] Et mindre udsnit af Marx' værker er oversat til dansk. Et udvalg af hans stridsskrifter og populære arbejder, redigeret af Marx-Engels-Lenin Instituttet i Moskva (1948) blev udgivet i dansk oversættelse af DKP's forlag (Marx/Engels: *Udvalgte skrifter*, København: Tidens Forlag, 1952). Dertil kommer Villy Sørensens lille udvalg af Marx' arbejder fra 1840'erne (Marx: *Økonomi og filosofi. Ungdomsskrifter*, Gyldendal, 1962) og mit eget udvalg af Marx' første råudkast til *Kapitalen* fra 1857-58. Hans hovedværk, *Kapitalen* (bd. 1-3) og nogle af forarbejderne hertil (*Teorier om merværdien*, bd. 1-3) blev udgivet i dansk oversættelse af et kollektiv under ledelse af Johannes Witt-Hansen (Rhodos, 1970-72 og 1979), i en desværre på vigtige punkter ikke særligt præcis og sine steder misvisende oversættelse. I forlængelse af dette store udgivelsesarbejde udgav Rhodos under samme redaktion en oversættelse af *Grundrids* (1974), og samme år udkom samme arbejde i en konkurrerende oversættelse af Mihail Larsen og Hans-Jürgen Schanz (Modtryk, 1974). Endelig har Morten Thing og jeg som nævnt udgivet Marx/Engels: *Verdensmarkedet* i tre bind. De danske oversættelser kan i dag desværre kun opdrives antikvarisk, om overhovedet. (Nogle få af skrifterne kan dog findes på <https://www.marxists.org/dansk/marx/index.htm>).

I mellemtiden er grundlaget for at vurdere og forstå Marx' værk blevet radikalt forbedret, i og med udgivelsen af Marx/Engels *Gesamtausgabe* (MEGA□). Det første forsøg på at udgive Marx/Engels

Gesamtausgabe blev gjort under ledelse af David Rjazanov i Sovjetrusland (MEGA¹, 1927-35), men blev afbrudt, da Stalin-regimet foretrak mere populære udgivelser og Rjazanov i 1931 blev udrenset og i 1938 skudt. Udgivelsen af MEGA startede forfra i 1975, oprindeligt i et samarbejde mellem Institutterne for Marxisme-Leninisme under hhv. SUKP og SED, og senere — efter de kommunistiske regimers sammenbrud i Europa — af et internationalt forskningssamarbejde under Internationale Marx-Engels-Stiftung (IMES) i Amsterdam. (Det aktuelle stade er beskrevet i denne brochure: <http://mega.bbaw.de/struktur/de-gruyter-mega-prospekt-2016.pdf>). Med udgivelsen af MEGA¹ eksisterer samtlige bevarede forarbejder til og udgaver af *Kapitalen* (Afdeling II, i alt 15 bind) nu på tryk i en pålidelig form.

Dertil kommer en række manuskripter, som hidtil ikke har været udgivet i en troværdig form eller udgivet overhovedet. Dette gælder ikke mindst den samling manuskripter og tekstfragmenter, der har været kendt under titlen *Den Tyske Ideologi*, men som ikke eksisterer som et sådant manuskript (*Deutsche Ideologie: Manuskripte und Drucke (1845-1847)*; MEGA¹, bd. I.5). (For en oversigt over udgivelseshistorien, jf. Terrell Carver and Daniel Blank: *A Political History of the Editions of Marx and Engels's 'German ideology Manuscripts'*, London: Palgrave Macmillan, 2014).

I det følgende citerer jeg så vidt muligt fra MEGA¹, ellers henvises til Marx/Engels: *Werke* (MEW), Berlin: Dietz, 1956 ff. Hvor det er relevant, henviser jeg både til MEGA¹ og MEW. Hvor den originale tekst er på engelsk, henviser jeg også til Marx/Engels *Collected Works* (MECW), London: Lawrence & Wishart, 2010, og i et enkelt tilfælde henviser jeg til Marx/Engels: *Verdensmarkedet* (MEVM). — Alle oversættelser er mine egne.

[5] For en oversigt, se <https://www.marxists.org/archive/marx/works/subject/newspapers/new-york-tribune.htm>. Mange af artiklerne kan findes i MEVM.

[6] Marx: *Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie (Rohentwurf), 1857-1858*, Moskva: 1939-41; genoptrykt i Berlin i 1953. Den nye, kritisk bearbejdede udgave er offentliggjort i MEGA¹, bd. II/1.1-2 (og i MEW bd. 42).

[7] Marx: *Zur Kritik der politischen Ökonomie. Erstes Heft*, Berlin, 1859; MEGA¹, bd. II/2: *Ökonomische Manuskripte und Schriften 1858-1861*, pp. 95-245 (MEW, bd. 13, pp. 3-160).

[8] Marx: *Zur Kritik der politischen Ökonomie (Manuskript 1861-1863)*; MEGA¹, bd. II/3.1-II/3.6 (MEW, bd. 26.1-3, 43 og 44).

[9] Af dette tredje udkast er bevaret et afsluttende kapitel til det planlagte 1. bind ("Resultate des unmittelbaren Produktionsprozesses", skrevet 1864; MEGA¹, bd. II/4.1, pp. 3-135) samt det første manuskript til bd. 2 (MEGA¹, bd. II/4.1, pp. 137-381) og udkastet til bd. 3, skrevet 1864-65 (MEGA¹, bd. II/4.2).

[10] Marx: *Das Kapital. Kritik der politischen Ökonomie. Erster Band. Buch I: Der Produktionsprozess des Kapitals*, Hamburg 1867; MEGA¹, bd. II/5.

[11] Marx: *Das Kapital. Kritik der politischen Ökonomie. Erster Band. Buch I: Der Produktionsprozess des Kapitals*, Hamburg 1872. MEGA¹, bd. II/6. — Den udgave af *Das Kapital*, der

ligger til grund for de i dag gængse udgaver, er baseret på den af Engels redigerede 4. udgave fra 1890. Det er denne udgave, der ligger til grund for MEW bd. 23. (Den danske oversættelse af *Das Kapital* er baseret på MEW bd. 23).

[12] Marx: *Le Capital*, Paris, 1872-75 ; MEGA[], bd. II/7.

[13] Umiddelbart i forlængelse af færdiggørelsen af *Kapitalen* bd. 1 i 1867 fortsatte Marx i 1867-68 med en række kortere manuskripter, som tydeligvis var tænkt som bidrag til bind 2 og 3 (*Manuskripte zum zweiten und dritten Buch des "Kapitals" 1867/1868*; MEGA[], bd. II/4.3). I de følgende år gjorde han flere forsøg på at færdiggøre bind 2 og 3 (se *Manuskripte zum zweiten Buch des 'Kapitals' (1868-1881)*; MEGA[], bd. II/11; og *Manuskripte zum dritten Buch des „Kapitals“ 1871 bis 1882*; MEGA[], bd. II/14. *Manuskripte und redaktionelle Texte zum dritten Buch des „Kapitals“ 1871 Bis 1895*, pp. 3-162. Det, der almindeligvis kendes som 2. og 3. bind af *Das Kapital* (MEGA[], bd. II/13 og II/15; MEW bd. 24 og 25), blev redigeret og udgivet af Engels efter Marx' død, for 2. binds vedkommende hovedsagelig baseret på et udsnit af otte manuskripter Marx udarbejdede 1868-81 (MEGA[], bd. II/11), mens hans udgave af bind 3 blev baseret på manuskriptet fra 1864-65 (MEGA[], bd. II/4.2), bortset fra kapitel 1, hvor han også byggede på manuskripter fra 1867-68 og 1871-82 (MEGA[], bd. II/4.3 og bd. II/14). (For en kritisk vurdering af Engels' redaktionelle indsats, se Carl-Erich Vollgraf, and Jürgen Jungnickel: "Marx in Marx's words'?: On Engels's edition of the main manuscript of Book 3 of *Capital*", *International Journal of Political Economy*, vol. 32, no. 1, Spring 2002, pp. 35-78, oversat fra *MEGA-Studien*, Nr. 2, 1994).

[14] For en overordnet beskrivelse af udviklingen af Marx' kritik af den politiske økonomi, se W. S. Wygodski: *Das Werden der ökonomischen Theorie von Marx und der wissenschaftliche Kommunismus*. Berlin: Dietz Verlag, 1978.

[15] Om end den stadig kan spores, f.eks. i det konkluderende afsnit 15 af "Value, price and profit" ("Løn, pris og profit") fra 1865. Det vender jeg tilbage til.

[16] Marx: *Zur Kritik der politischen Ökonomie. Erstes Heft*, 1859; MEGA[], bd. II/2, pp. 100 f. (MEW, bd. 13, pp. 8 f.; MEUS, bd. 1, pp. 355-357).

[17] Marx: *Zur Kritik der politischen Ökonomie. Erstes Heft*, 1859, p. 100.

[18] Marx: *Zur Kritik der politischen Ökonomie. Erstes Heft*, 1859, p. 102.

[19] Marx: *Zur Kritik der politischen Ökonomie. Erstes Heft*, 1859, p. 100.

[20] Jf. Korsch: *Karl Marx*, 1938, kapitel XI.

[21] Marx: *Ökonomisch-philosophische Manuskripte (Zweite Wiedergabe)*, manuskript, juni-august 1844. MEGA[], bd. I/2, pp. 323-438; her pp. 404 f.

[22] Marx/Engels: "I. Die Ideologie überhaupt, speciell die deutsche Philosophie", fragment til et kapitel om Feuerbach, juni-juli 1846; *Deutsche Ideologie*, MEGA[], bd. I/5, pp. 8-11, her p. 8.

[23] Marx/Engels: "[Konvolut zu Feuerbach]", samling af manuskriptfragmenter, oktober 1845 - medio juli 1846); *Deutsche Ideologie*, MEGA[],. bd. I/5, pp. 16-123, her p. 47.

[24] Marx: "[Fragment] 5", manuskriptfragment, juni-juli 1846; *Deutsche Ideologie*, MEGA[], bd. I/5, pp. 136-139, her p. 139.

[25] Marx: "Einleitung", manuskript, indledning til *Grundrisse...*, skrevet august 1857; MEGA[], bd. II/1, pp, 17-45, her p. 21 (MEW, bd. 42, pp. 15-45, her p. 19).

[26] Engels/Marx: *Die heilige Familie, oder kritik der kritischen Kritik: Gegen Bruno Bauer & Consorten*; Frankfurt am Main 1845; MEW, bd. 2, pp. 3-224; her p. 98.

[27] Marx: "[Fragment] 5", juni-juli 1846; MEGA[], bd. I/5, pp. 136-139.

[28] Marx: "[Fragment] 5", juni-juli 1846; MEGA[], bd. I/5, pp. 136-139.

[29] Marx: *Das Kapital*, bd. 1, 1867; MEGA[], bd. II/5, p. 17 (MEW, bd. 23, p. 49).

[30] Marx: *Das Kapital*, bd. 1, 1867; MEGA[], bd. II/5, p. 123. (MEW, bd. 23, p. 184).

[31] Marx: *Das Kapital*, bd. 1, 1872; MEGA[], bd. II/6, p. 186. (MEW, bd. 23, p. 184, n. 41).

[32] Faktisk går denne fejllæsning af Marx tilbage til ingen ringere end Engels, der introducerede forestillingen om "den simple vareproduktion" i betydningen en fase i menneskehedens historie. I sit forord til 3. bind af *Kapitalen* (1894), skrev Engels, at Marx i første del af 1. bind tog "som sin historiske forudsætning den simple vareproduktion, for så på dette grundlag at komme frem til kapitalen", og at han altså netop ikke tog som forudsætning "en begrebsmæssigt og historisk sekundær [!] form, den kapitalistisk modificerede vare" (Engels: "Vorwort", *Das Kapital*, bd. 3, 1894, MEGA[], bd. II/15, pp. 5-23, her p. 16; MEW bd. 25, p. 20). Engels uddybede denne idé i en artikel i *Neue Zeit* (1895-96), senere trykt som efterord til *Kapitalen* bd. 3: "for så vidt som der overhovedet hersker økonomiske love, har den marxske værdilov almen gyldighed for hele den simple vareproduktions periode, altså frem til det tidspunkt hvor denne undergår en modifikation i kraft af den kapitalistiske produktionsforms indtræden" (Engels: "Wertgesetz und Profitrate", MEGA[], bd. II/14, pp. 323-340, her p. 333; MEW bd. 25, p. 909). Denne forestilling om den kapitalistiske produktion som blot en modifikation af vareproduktionen blev efterfølgende et centralt element i den marxistiske ortodoksi fra Karl Kautsky og frem.

[33] Formentlig af samme grund undlod Marx konsekvent at anvende termen "kapitalisme" (der var blevet introduceret af Louis Blanc i *Organisation du travail*, 1850), men anvendte i stedet termer som "den kapitalistiske produktionsmåde" eller "den kapitalistiske produktion". Problemet med

termen "kapitalisme" er, at den på den ene side kan betyde "den kapitalistiske produktionsmåde", til forskel fra de andre produktionsmåder, den sameksisterer med, men på den anden side også samfund, hvori "den kapitalistiske produktionsmåde" er dominerende, og som altså også kan omfatte ikke-kapitalistiske produktionsmåder som f.eks. den lille vareproduktion, offentlig produktion samt ikke-økonomiske former for tilegnelse af merarbejde. For at udtrykke sidstnævnte kompleks benyttede han sig som regel af termen "den kapitalistiske samfundsformation". (Om udviskningen af det specifikke ved den kapitalistiske produktionsmåde, se i øvrigt Ellen Meiksins Wood: *The Origin of Capitalism: A Longer View*. London and New York: Verso, 2002).

[34] Marx: *Das Kapital*, bd. 1, 1867; MEGA[], bd. II/5, p. 123 (MEW, bd. 23, p. 185).

[35] Marx: *Das Kapital*, bd. 1, 1867; MEGA[], bd. II/5, pp. 123 f. (MEW, bd. 23, p. 184).

[36] I sin selvpålagte metodologiske begrænsning — at rekonstruere politiske økonomi på dens egne præmisser, for derigennem at vise dens historiske grænser — var Marx nødt til at behandle arbejdskraften som "enhver anden vare". Men som påpeget af Karl Polanyi er arbejdskraften jo netop *ikke* som "enhver anden vare". Den produceres ikke som resultat af samfundsmæssig arbejdsdeling, i industriel målestok, som et standardprodukt. (Jf. Karl Polanyi: *The Great Transformation: The Political and Economic Origins of Our Time*. New York and Toronto: Farrar & Rinehart, 1944).

[37] Marx: *Das Kapital*, bd. 1, 1867; MEGA[], bd. II/5, p. 212 (MEW, bd. 23, p. 286).

[38] Problemet med forvandlingen af "værdi" til "profit" vedblev med at plage Marx og var åbenbart grunden til at han aldrig færdiggjorde 2. og 3. bind af *Kapitalen*. For det første forsøgte han at bevise, at teorien om arbejdet som den eneste kilde til "værdi", som han havde overtaget fra Smith og Ricardo men havde forfinet, var holdbar og konsistent, også når forskellige kapitaler har meget forskellige andele afsat til investeringer i maskineri og andre produktionsmidler. Til det formål måtte han bevise, at der dannes en gennemsnitlig profitrate på tværs af industrigrene og dermed en transformation af "værdi" til "pris". For det andet forsøgte han at bevise, at profitraten tendentielt falder i takt med industriens udvikling, og at den kapitalistiske produktionsmåde således i princippet er dødsmerket.

Det er senere (af større matematikere end Marx) blevet gjort gældende, at hans matematik slog fejl, og at hans teori, som den findes i de efterladte arbejder, indeholdt fatale modsigelser, men også at man slet ikke behøver den famøse "arbejdsværditeori" for at kunne analysere den kapitalistiske produktionsmåde som baseret på tilegnelse af ubetalt merarbejde osv. (Se f.eks. Ian Steedman: *Marx after Sraffa*. London: NLB, 1977). Der var altså tale om et storslået men ultimativt fejlsagnet og futilt projekt. Denne vurdering er baseret på de af Engels redigerede udgaver af 2. og 3. bind af *Kapitalen* og det er tænkeligt, men næppe sandsynligt, at den omstændighed, at tekstgrundlaget nu er ændret markant med udgivelsen af manuskripterne i MEGA[], bd. II/4.2 (1992) og MEGA[], bd. II/4.3 (2012), skulle kunne ændre billedet væsentligt.

Under alle omstændigheder forekommer det mystificerende at postulere *arbejde slet og ret*, i ren abstraktion, som den eneste kilde til "værdi", som om arbejde slet og ret, altså i abstraktion fra produktionsmidlerne, er en tænkelig størrelse, ligesom det er nonsens at tale om *produktionsmidler slet og ret* som en kilde til "værdi" i abstraktion fra det arbejde, hvori disse midler anvendes produktivt.

[39] Marx: "Resultate des unmittelbaren Produktionsprozesses", 1864; MEGA[], bd. II/4.1, pp. 63-65.

[40] Marx: *Address of the Working Men's International Association, established 28 September 1864, at a public meeting held at St. Martin's Hall, Long Acre, London*, London 1864; MEGA[], bd. I/20, pp. 3-12, her pp. 9-11 (MECW, bd. 20, pp. 5-12, her pp. 10-12; MEUS, bd. I, pp. 370-378, her pp. 376). — Denne tekst er bedre kendt som *Inauguraladressen*. (I den tyske udgave af *Inauguraladressen* bruges termen *Bourgeoisie* i stedet for *middle class*).

[41] Det Tyske Socialdemokrati Parti krævede således i sit Erfurt-program fra 1891 — ud over det grundlæggende: en demokratisk forfatning med fulde borgerrettigheder og universel valgret — otte timers arbejdsdag; regulering af arbejdsbetingelserne; ret til at danne fagforeninger; arbejderforsikring betalt af staten og administreret af arbejderne, samt universel ret til fri adgang til et sundhedsvæsen, fri begravelse, fri adgang til uddannelse på alle niveauer, også højere uddannelse, betalt via progressiv indkomst- og ejendomsskat og arveafgifter (<https://www.marxists.org/deutsch/geschichte/deutsch/spd/1891/erfurt.htm>).

[42] Analysen af arbejderklassens politiske økonomi er udfoldet i Irene Odgaard: *Socialdemokratiet og arbejderklassens konstituering*. Roskilde: RUC, januar 1985.

[43] Marx: *Inauguraladressen*, 1864; MEGA[], bd. I/20, pp. 9-11 (MECW, bd. 20, pp. 10-12; MEUS, bd. I, pp. 376).

[44] Marx: *Das Kapital (Ökonomisches Manuskript 1863-1865). Drittes Buch*; MEGA[], bd. II/4.2, pp. 500-505 (MEW, bd. 25, pp. 451-457).

[45] Marx: *Das Kapital (Ökonomisches Manuskript 1863-1865). Drittes Buch*; MEGA[], bd. II/4.2, p. 504. (MEW, bd. 25, pp. 456). — Tidligere i samme kapitel bemærkede Marx om samme spørgsmål, at "I de kooperative fabrikker mister managementarbejdet [*labour of superintendence*] sin modsætningsfyldte karakter, idet manageren betales af arbejderne, i stedet for at repræsentere kapitalen over for dem." MEGA[], bd. II/4.2, p. 458 (MEW, bd. 25, p. 401).

[46] Arbejdet i offentlige forsynings- og servicevirksomheder i demokratiske velfærdsstater kan sammenlignes med kooperative virksomheder, for så vidt som arbejderklassen har betydelig politisk magt og institutionerne dermed er under demokratisk kontrol; for så vidt som lønarbejderne her har fast ansættelse eller i hvert fald ikke er udsat for konkurrencen med maskineriet og tilsvarende prækære ansættelsesforhold, og for så vidt som arbejderne derfor har reel mulighed for at udvikle og efterleve en professionel etos i deres arbejde (som operatører, håndværkere, pædagoger, lærere, sygeplejersker, eller læger).

[47] Marx: *Inauguraladressen*, 1864; MEGA bd. I/20, pp. 3-12, her pp. 9-11 (MECW, bd. 20, pp. 10-12; MEUS, bd. I, pp. 376 f.).

[48] Karl Marx, Brev til Friedrich Bolte i New York. London, 23. november 1871 (MEW, bd. 33, pp. 327-333).

[49] Reportage i *Algemeen Handelsblad*, 10. september 1872 (genudgivet i en engelsk oversættelse i "Amsterdam Meetings of the First International in 1872", *Bulletin of the International Institute of Social History*. vol. 6, no 1, April 1951, pp. 1-15, her p. 12.

[50] Dette er så meget desto mere bemærkelsesværdigt som, at IAA, hvis principerklæring der jo her er tale om, var blevet etableret på initiativ af engelske fagforeninger, primært bygningsarbejderne i London, der frygtede at overgangen til "frihandel" i løbet af 1850'erne ville blive udnyttet til import af "skruebrækkere" fra kontinentet. (Gareth Stedman Jones: "Some notes on Karl Marx and the English labour movement"; *History Workshop*, vol. 18, no. 1, October 1984, pp. 124-137).

[51] En indikator for vilkårene for arbejderbevægelsens udvikling sidst i det 19. århundrede er antal arbejdere dræbt under arbejds konflikter i årene 1872- 1914: Storbritannien, 7; Tyskland, 16; Frankrig, ca. 35; USA, ca. 500-800; Rusland, ca. 2.000-5.000 (Michael Mann: *The Sources of Social Power, Volume 2: The Rise of Classes and Nation-States, 1760-1914*, Cambridge: Cambridge University Press, 2012, p. 635). (USA er et særligt tilfælde, idet repressionen var privatiseret).

[52] Indtil de sidste to årtier af det 19. århundrede var fagbevægelsen i de store industrilande ganske beskedne. Så sent som i 1890 udgjorde medlemmer af britiske fagforeninger kun 12,2% af arbejdsstyrken uden for landbruget. I Frankrig, Tyskland og USA var andelen hhv. 3,2%, 2,2% og 3,5%. I 1914 var andelen nået op på hhv. 23,6%, 8,3%, 12,5% og 12,2%. (Mann: *The Sources of Social Power, Volume 2*, 2012, p. 631).

[53] En anden afgørende forudsætning var skabelsen af et internationalt pengesystem (Bretton Woods-systemet), som gjorde det muligt for regeringerne at føre en økonomisk politik, der prioriterede høj beskæftigelse uden samtidig at lægge hindringer i vejen for international handel. Dette system blev skabt i erindring om de katastrofale økonomiske og politiske virkninger af valutasystemets sammenbrud i mellemkrigstiden.

[54] Marx: "Value, price and profit", foredragsmanuskript, skrevet maj-juni 1865; foredraget blev holdt den 20. og 27. juni 1865; MEGA, bd. II/4.1, pp. 383-432 (MECW, bd. 20, p. 101-149; "Løn, pris og profit", MEUS, bd. I, pp. 391-442). Her og i det følgende citerer jeg fra afsnit 15. — Det skal bemærkes, at Marx modsatte sig, at manuskriptet blev offentliggjort.

[55] Johann Hamann: "Marx über Gewerksgenossenschaften", *Der Volksstaat*, 27 november 1869; MEGA, bd. I/21, pp. 906-907. Der er tale om en rapport fra gruppe metalarbejderes samtale med Marx i Hannover, 30 september 1869.

[56] Marx: *Das Kapital*, bd. 1, 1867; MEGA bd. II/5, p. 609 (MEW, bd. 23, pp. 790 f.; MECW, pp. 750 f.; MEUS, bd. I, pp. 454 f.).

[57] Se f.eks. Derek Hall, Philip Hirsch and Tania M. Li: *Powers of Exclusion: Land Dilemmas in Southeast Asia*. Honolulu: University of Hawaii Press, 2011; og Michael Levien: "The land question: special economic zones and the political economy of dispossession in India", *The Journal of Peasant Studies*, vol. 39, no. 3-4, July-October 2012, pp. 933-969. — Den vel nok mest ekstreme og overlagte ekspropriation af oprindelige producenter blev gennemført i Sovjetrusland i begyndelsen af

1930erne (se Anne Applebaum: *Red Harvest: Stalin's War on Ukraine*. London: Allen Lane, 2017).

[58] ILO: *Key Indicators of the Labour Market, Ninth edition*. Geneva: ILO, 2016. — Tilsvarende er mere end halvdelen af menneskeheden i dag byboere (United Nations, Department of Economic and Social Affairs, Population Division: *World Urbanization Prospects: The 2014 Revision*, New York, 2015, p. 7).

[59] Jf. f.eks. Daniel Bell: *The Coming of Post-Industrial Society: A Venture in Social Forecasting*, New York: Basic Books, 1973.

[60] Jf. Pietro Basso: *Modern Times, Ancient Hours: Working Lives in the Twenty-first Century*, London and New York: Verso, 2003. Se også Jonathan I. Gershuny and Ian D. Miles: *The New Service Economy: The Transformation of Employment in Industrial Societies*, London: Frances Pinter, 1983.

[61] Judith Banister: *Manufacturing employment and compensation in China*. U.S. Department of Labor, Bureau of Labor Statistics, November 2005. Se også Erin Lett and Judith Banister: "China's manufacturing employment and compensation costs: 2002-06". *Monthly Labor Review*, vol. 132, no. 4, April 2009, pp. 30-38.

[62] Giovanni Arrighi: *The Long Twentieth Century: Money, Power, and the Origins of Our Times*, London and New York: Verso, 1994, p. 73 f.

[63] Alexander J. Yeats: "Just how big is global production sharing?", in Arndt and Kierzkowski (eds): *Fragmentation: New Production Patterns in the World Economy*, Oxford: Oxford University Press, 2001, pp. 108-143.

[64] UNCTAD: *World Investment Report, 2013: Global Value Chains: Investment and Trade for Development*, New York and Geneva: United Nations Conference on Trade and Development, 2013, pp. 133-135.

[65] Marx: *Das Kapital (Ökonomisches Manuskript 1863-1865). Drittes Buch*; MEGA², bd. II/4.2, pp. 500-505 (MEW, bd. 25, pp. 451-457).

[66] Den klassiske studie af dette fænomen er Adolf A. Berle, and Gardiner C. Means: *The Modern Corporation and Private Property*, New York: Macmillan, 1933 (rev. ed. 1968).

[67] Det hører ikke hjemme her, man skal alligevel nævnes, at ejendom til produktionsmidlerne ikke er den eneste kilde til samfundsmæssig magt. Kontrol med en organisations *koordinationscenter* kan give f.eks. "bureaukratiet" mulighed for at opnå en magt over medlemsskaren (aktionærer, borgere, medlemmer af partier og interesseorganisationer) og dens aktiver, som det kan være vanskeligt at kontrollere effektivt. Erfaringerne med især stalinismen viser med al tydelighed behovet for et mere nuanceret politisk analyseapparat. (For et godt bud, se Claude Lefort: "What is bureaucracy?" (1960); engelsk oversættelse i Lefort: *The Political Forms of Modern Society: Bureaucracy*,

Democracy, Totalitarianism, Cambridge, Mass.: MIT Press, 1986, pp. 89-121).

[68] OECD: *Pension Markets in Focus, 2017*, Paris: OECD, 2017. De øvrige tal er fra *Business Insider*, 3. december 2017, og Verdensbanken (<https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.CD>). (1 trillion = 1 million millioner). — Om pensionsfondenes udvikling og tilstand, se Robin Blackburn: *Banking on Death: Or, Investing in Life: The history and future of pensions*, London and New York: Verso, 2002. For en kilde til, hvordan centrale aktører i dansk fagbevægelse i begyndelsen af 1990'erne så opbygningen af pensionsfonde som et led i kampen for industrielt demokrati, se "Skal vi ikke lade miraklernes tid være forbi?" i *Information*, 23.-24. februar 1991, offentliggjort med gruppeformand Willy Strube som forfatter, men skrevet af Irene Odgaard (artiklen findes på hendes side på academia.edu).

[69] Judith Banister: "Manufacturing earnings and compensation in China", *Monthly Labor Review*, vol. 128, no. 8, August 2005, pp. 22-39.

[70] Sangheon H. Lee, Deirdre M. McCann, and Jon C. Messenger: *Working Time Around the World: Trends in Working Hours, Laws, and Policies in a Global Comparative Perspective*, Geneva: ILO, 2007.

[71] United Nations Interagency Group for Child Mortality Estimation (UN IGME): *Levels & Trends in Child Mortality: Report 2017: Estimates Developed by the UN Interagency Group for Child Mortality Estimation*, New York: United Nations Children's Fund, 2017; og Hans Rosling et al, *Factfulness: Ten Reasons We're Wrong About the World - and Why Things Are Better Than You Think*, London: Sceptre, 2018, pp. 60 f.

[72] James C. Riley: "Estimates of regional and global life expectancy, 1800-2001", *Population and Development Review*, vol. 31, no. 3, September 2005, pp. 537-543 (Tabel 1).

[73] Marx: "À la rédaction de l'*Otečestvennyâ Zapiski*", brevudkast på fransk, skrevet oktober-november 1877; MEGA¹. bd. I/25, pp. 112-117; her p. 116 (MEVM, bd. 3, pp. 248-251, her pp. 250 f.).